

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51) "1837/1890"

Олександр Рахно

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ЗЕМСЬКИЙ ГЛАСНИЙ О.Ф.ЛІНДФОРС (До 120-х роковин від дня смерті)

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності гласного Чернігівського губернського земського зібрання у 1874 – 1877 та 1880 – 1886 рр. О.Ф.Ліндфорса. Визначено основні віхи життєвого шляху, схарактеризовано його роботу у губернському земстві та громадсько-політичну діяльність у другій половині XIX ст.

Ключові слова: гласний, губернаторство, ліберальні ідеї.

Олександр Федорович Ліндфорс (1837 – 1890) – відомий громадський діяч не лише Чернігівщини, а й Російської імперії в цілому. Втім, його життєвий шлях, громадська діяльність не знайшли висвітлення в історичній літературі. Отож наша стаття має на меті надолужити цю прогалину.

О.Ф.Ліндфорс народився 12 лютого 1837 р. у Тобольську в родині полковника російської армії Федора Федоровича Ліндфорса (1807–1871) та його дружини Анни Олександрівни, уроджені Жерве (1816 – 1859). Дід Олександра по батьківській лінії Федір Андрійович (Аксель Фрідріх) Ліндфорс (1760 – 1813) був ліфляндським дворянином шведського походження. Він розпочав військову службу в 1777 р. рядовим лейб-гвардійського Семенівського полку й усе життя провів у походах і війнах, пройшовши усі унтер-офіцерські й офіцерські посади, дослужився до чина генерал-майора (1805). Під час Вітчизняної війни 1812 р. він командував Галицьким піхотним полком та бригадою 13-ої піхотної дивізії. За бойові заслуги був нагороджений орденами св. Георгія IV ступеня (1807), св. Володимира та св. Анни III ступеня (1804) та золотим хрестом за взяття Очакова. У 1813 р. Ф.А.Ліндфорс брав участь у битві з наполеонівськими військами під Лейпцигом, де був тяжко поранений, й помер від ран 6 жовтня того ж таки року ¹.

Дід по материнській лінії Олександр Карлович Жерве (1779–1858) походив з пруських дворян. Закінчивши 2-ий Кадетський корпус, він розпочав службу в 1798 р. підпоручиком у 1-ому Осадному артилерійському батальйоні. Брав участь у закордонних походах та битвах з наполеонівськими військами на початку XIX ст. У 1812 р. він був уже полковником і, командуючи батальйоном лейб-гвардійського Фінляндського полку, відзначився у Бородинській битві, де, за словами офіційного донесення, «с особливою храбростю» закричав «ура», бросився в штыки и опрокинул неприятеля». О.К.Жерве брав участь у закордонному поході російської армії 1813 – 1814 рр., у битві під Лейпцигом. У 1816 р. він був призначений

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

командиром 2-ого Єгерського полку і незабаром отримав чин генерал-майора. У 1831 р. 16-а піхотна дивізія під його командуванням брала участь у придушенні польського повстання. З 1833 по 1839 рр. у чині генерал-лейтенанта він виконував обов'язки коменданта міста Тобольська і за станом здоров'я був звільнений зі служби. О.К.Жерве був нагороджений російськими орденами св. Анни II ступеня (1812), св. Володимира III ступеня, св. Георгія IV ступеня (1813), св. Анни I ступеня (1831), прусським «Pour le merite» (1814) та польським «Virtuti militari» II ступеня. Останні роки життя провів у Парижі, де і помер у 1858 р.²

Батько Олександра – Федір Федорович Ліндфорс (1807–1871) – продовжив родинну військову традицію. Протягом 1817–1826 рр. навчався у Пажеському корпусі, звідки був випущений прапорщиком у 8-ий Єгерський полк. Протягом наступних років служби Ф.Ф.Ліндфорс пройшов усі офіцерські посади і у 1845 р. отримав чин полковника. Брав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., придушенні Польського повстання 1831 р. та взятті Варшави. У 1833 р. Ф.Ф.Ліндфорс був переведений у лейб-гвардійський Семенівський полк, а в 1836 р. призначений перебувати для особливих доручень при командирі окремого Сибірського корпусу генерал-лейтенанті М.Д.Горчакові. 29 грудня 1844 р. він був призначений головою Прикордонного управління сибірських киргизів, а з 9 червня 1846 р. – помічником окружного генерала 7-го округу Окремого корпусу внутрішньої сторожі. З цієї посади за станом здоров'я Ф.Ф.Ліндфорс був звільнений у відставку з наданням йому чину генерал-майора³. За військову службу він був нагороджений орденами св. Станіслава II ступеня з імператорською короною (1843 р.), св. Анни III ступеня з написом «За хоробрість» (1830), св. Володимира з бантом (1832); медалями за турецьку війну 1828-1829 рр. та за взяття Варшави 1831 р.⁴

У Сибіру Ф.Ф.Ліндфорс одружився з дочкою коменданта Тобольська О.К.Жерве Анною (1816 – 1859). Подружжя мало п'ятьох дітей: Олександра (1837 – 1890), Марію (1844 – 1876), Наталію (1846 – 1859), Володимира (1847 – 1859) та Софію (1856 – 1940). Після народження двох старших дітей та виходу у відставку Ф.Ф. Ліндфорс наприкінці 40-х рр. XIX ст. разом із сім'єю виїхав з Сибіру і оселився у Городнянському повіті Чернігівської губернії у придбаному ним у поміщиці Коденцової маєтку (понад 1000 десятин землі) біля с. Олешні.

Новий власник закрав гуральню й зайнявся виключно сільським господарством: «расчищал болота под сенокосы, засеявая некоторые клевером; распахивал поля на растеребах и получал значительный по тому времени доход»⁵. Ф.Ф.Ліндфорс зробив чимало для благоустрою села, опікувався селянами, їх здоров'ям і духовним розвитком. Селянські хати були перенесені на інше місце і розташовані двома широкими вулицями. На його кошти була збудована невеличка церква за планом чернігівського архітектора Д.Є.Єфимова⁶.

У 1859 р. його сім'я зазнала тяжкого горя. Ф.Ф.Ліндфорс втратив сина Володимира й дочку Наталію. 17 листопада того ж таки року, не переживши смерті своїх дітей, померла й хвора на туберкульоз дружина Анна Олександрівна.

Ф.Ф.Ліндфорс мужньо переніс трагедію. Він продовжував виховання дітей, займався господарством, не залишався осторонь громадських справ. Скасування кріпосного права внаслідок Великої селянської реформи 1861 р. викликало до життя інститут мирових посередників, яких призначав Сенат з місцевих дворян. Завданням його було запровадження в життя уставних грамот, а також організація нового сільського і волосного управління. Ф.Ф.Ліндфорс із 1861 р. займав у Городнянському повіті посаду мирового посередника⁷. Він належав до ліберально налаштованих поміщиків і, захищаючи інтереси колишніх кріпаків, нажив собі чимало недоброзичливців серед землевласників повіту і невдовзі залишив цю посаду.

У зв'язку з необхідністю навчати дочок Марію і Софію у гімназії олешнянський маєток у 1865 р. було здано в оренду, а сімейство Ліндфорсів оселилося у Києві. Помер Ф.Ф.Ліндфорс у Києві 8 січня 1871 р. Його прах був перевезений і

похований в Олешні. Незадовго до смерті, 4 травня 1869 р., він передав маєток «по дарственной записи» своєму синові О.Ф.Ліндфорсу⁸. Йому також довелося бути опікуном душевно хворого брата матері відставного поручика лейб-гвардійського полку П.О.Жерве.

Про дитячі роки та навчання О.Ф.Ліндфорса відомо небагато. Навчався він у Дворянському пансіоні при Московському університеті, зі стін якого вийшло чимало видатних діячів Російської імперії. Як один з кращих учнів, брав участь у різних урочистостях, до яких залучався пансіон. Зокрема, під час костюмованого балу, даного московським дворянством 9 та 11 квітня 1849 р. на честь перебування сім'ї імператора Миколи I в Москві, «отрок А. Линдфорс» ніс герб міста Пензи⁹. «Он был уже в четвертом классе, когда ... дворянский пансион удостоился довольно оригинальной чести: несколько лучших учеников были из гимназии переведены в Пажеский корпус. В числе переведенных оказался и А.Ф.Линдфорс. Он был сделан камер-пажом императрицы Марии Александровны и выпущен в один из гвардейских полков»¹⁰, – згадував його сучасник І.І.Петрункевич.

Закінчивши пажеський корпус, Олександр, як і його батько, розпочав військову кар'єру в 1855 р. у гвардійському Семенівському полку. Потім був переведений у лейб-гвардію, у 1-ий стрілецький батальйон у Петербурзі¹¹. Втім, маючи ліберальні погляди, він страшенно нудився на військовій службі і підтримував зв'язки з передовою петербурзькою молоддю. Це, напевно, і вплинуло згодом на його рішення подати у відставку. Під час відпустки, перебуваючи в маєтку батьків у с. Олешні, він покохав гувернантку сестри попівну Євдокію Миколаївну і, незважаючи на заборону батьків на нерівний шлюб, після смерті матері, дослужившись до чина штабс-капітана, близько 1860 р. подав у відставку і одружився з нею.

Ф.Ф.Ліндфорс відмовився підтримувати сина матеріально і відправив його у костромські ліси до маєтку душевнохворого брата покійної дружини П.О.Жерве, опікуном якого він був у Олешні. Проте батько і син невдовзі порозумілися, бо дуже любили один одного, і незабаром Олександр з дружиною повернувся до Олешні. Втім, після пологів дружина, а потім і дитина померли. Олександр не міг залишатися в Олешні й виїхав до Петербурга¹².

Незабаром на виклик батька він повернувся до Олешні і перейняв його посаду – його обрали мировим посередником. Справу О.Ф.Ліндфорс повів ще більш радикально на користь селян. «Але те, що чернігівське панство могло ще прощати полковнику Ліндфорсу, всіми поважаному землевласнику, того воно не могло терпіти від його молодого мало ким знаного сина, і скоро кваліфікація «красний» була одверто проголошена про мого брата. Губернатор, колишній приятель батька, попросив мого брата, щоб він сам покинув посаду»¹³, – згадувала його сестра С.Ф. Русова. О.Ф.Ліндфорс подав у відставку і виїхав до Києва здобувати вищу освіту.

О.Ф. Ліндфорс мав намір стати адвокатом і, відтак, навчався на юридичному факультеті університету св. Володимира, який закінчив у 1865 р., здобувши ступінь кандидата права¹⁴. 4 вересня того ж таки року він вступив на фізико-математичний факультет, але, провчившись рік «своєкоштно» на математичному відділенні, залишив його 8 жовтня 1866 р. за власним бажанням¹⁵. До того ж треба було заробляти на життя, щоб утримувати сім'ю, оскільки у Києві він одружився, знову ж таки проти волі батька, з дочкою викладача англійської мови Ольгою Яківною Гревс (1850 – близько 1872) і мав з нею двох дочок Ольгу (1866 – 1947) і Зінаїду (1868 – 1919).

О.Ф.Ліндфорс був призначений київським генерал-губернатором на посаду мирового посередника у Вінницький повіт Подільської губернії, де знову намагався проводити «справедливий наділ землею». Але великий землевласник, лікар-хірург і попечитель Київського навчального округу М.І.Пирогов, який на той час вже мешкав у своєму маєтку «Вишня», «коли справа торкнулася його копійки, не посоромився взятись за ту зброю, яка була цілком не гідна його звання: написав

доноса на мирового посередника Ліндфорса, що він занадто захищає інтереси селян на шкоду місцевим великим землевласникам... І брата усунули по 3-му пункту, як тоді казали – за політичні усунення з посад, звісно, не довівши жодного беззаконня, бо брат мій належав до тих громадських діячів, що робили опозицію урядові на ґрунті його ж власних законів, якими завше зловживає адміністрація»¹⁶, – згадувала С.Ф.Русова. Київський губернатор запропонував інший повіт, але О.Ф.Ліндфорс відмовився.

Отже, він втратив посаду і повернувся до Києва з хворою дружиною і двома дочками. Його дружина незабаром померла на лікуванні у Пізі в Італії, і О.Ф. Ліндфорс близько 1873 р. одружився з її сестрою Катериною Яківною Гревс (1856 – 1891). У них народилося чотири дочки – Любов (1873 – 1925), Катерина (1876 – 1947), Людмила (1882 – 1952), Анна (Галина) (1885 – 1937) і син Олександр (1880 – 1917)¹⁷.

Треба було годувати сім'ю, та й Олешнянський маєток потребував догляду, і О.Ф.Ліндфорс повернувся на Чернігівщину. Він вирішив заробляти на життя працюю присяжного повіреного (адвоката), адже розраховувати на великі прибутки від маєтку не доводилося. І.І.Петрункевич згадував: «Его имение, расположенное в местности близкой к Днепру, имело малоплодородную, песчаную почву, требующую больших затрат, чтобы приносить доход. Я посещал его, когда он жил в своей Алешне и своими собственными руками исполнял самую черную хозяйственную работу, которой он отдавался по нужде, не будучи ни предшественником, ни последователем [Л.Н.]Толстого. Его дисциплинированный ум был чужд всяких крайностей и всего показного. Он сам задавал корм своим лошадям и коровам и убирал их, не делая из этого цели жизни, находя ее в более высоких и важных задачах человека, а просто делал все, что было нужно, когда обстоятельства того требовали»¹⁸.

Зазначимо, що, перебуваючи в Києві, О.Ф.Ліндфорс 18 листопада 1873 р. був обраний дійсним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873 – 1876), плідно працював і допомагав його становленню. Зокрема, він подарував музею відділу декілька історичних «предметов». О.Ф.Ліндфорс був включений до складу наглядової ради, створеної відділом, яка керувала проведенням одноденного статистичного перепису мешканців Києва 2 березня 1874 р., а потім опрацьовувала зібрані під час перепису матеріали¹⁹.

Повернувшись до Олешні, О.Ф.Ліндфорс розгорнув активну діяльність як у власній садибі, так і у повітовому земстві. Його турботами у 1873 р. Городнянське земство відкрило в Олешні початкову школу.

На 1874 – 1877 та 1880 – 1886 рр. штабс-капітан та «радикальний адвокат» О.Ф. Ліндфорс був обраний гласним Городнянського повітового й Чернігівського губернского земського зібрання²⁰, а також членом училищної ради Городнянського повітового земства.

Особливу увагу він приділяв питанню про поліпшення стану кустарних промислів у губернії та опікувався умовами праці кустарів. У 1874 р. О.Ф. Ліндфорс порушив у Городнянському земстві клопотання про створення в Олешні чи в іншому сусідньому селі зразкової гончарної школи, де б місцеві гончарі могли знайомитися з кращими способами виробництва глиняних виробів. Проект організації промислових артілей у сільських місцевостях О.Ф.Ліндфорс уніс на одне із земських засідань. Але земство не знайшло на тоді на цю справу необхідних коштів. Тому власним коштом він організував у Олешні гончарну артіль. На початку 1875 р. його клопотаннями тут було відкрито Суховершинсько-Олешнянське позичково-ощадне товариство та влаштовано школу з вечірніми заняттями для неписьменних дорослих²¹. Для губернского земства він підготував доповідь про позичково-ощадні товариства Чернігівської губернії²².

Активна діяльність О.Ф.Ліндфорса у Городнянському повіті простежується за журналами земських зібрань і пізніше. Зокрема, на повітовому земському зібранні 10 – 12 червня 1881 р. «голова кошторисної комісії гласний Ліндфорс» разом з

гласним П.П.Червінським, головою та членами повітової управи був включений до складу комісії, яка розробляла питання про створення сирітського притулку у повіті, оскільки Чернігівський сирітський дім коштував земським установам губернії 20000 руб., а сироти до нього потрапляли «большей частью из Чернигова и Черниговского уезда»²³.

11 червня О.Ф.Ліндфорс виступив з доповіддю про необхідність допомоги селянам с. Нові Млини у придбанні маєтку Лукашевичів. Він пропонував надати селянам для купівлі землі земський кредит. Після обговорення питання зібрання ухвалило: «доклад Линдфорса отклонить и согласиться с мнением Червинского», оскільки останній повідомив, що маєток вже проданий, та треба почекати часу, коли губернське земство «выработает общие основания кредита для всей губернии»²⁴. Отже, пропозиція О.Ф.Ліндфорса не знайшла підтримки гласних. Однак наступного дня, коли повітове зібрання обговорювало пропозицію Московського губернського земства взяти участь у збиранні коштів для спорудження у Кремлі пам'ятника імператору Олександру II, він зумів переконати гласних у необхідності допомоги селянам. Виступаючи в обговоренні, він, зокрема, сказав: «Нет никакого сомнения, что мы все с глубоким сочувствием относимся к призыву Московского земства; но я полагаю бы организацию пожертвования нашей управы на сооружение памятника, назначить на предмет покупки земель для безземельных крестьян, с возможно льготными условиями и с тем, чтобы приобретатели сих земель, по мере возможности, возвращали обратно земству затрачиваемый капитал, а для образования капитала, который следует употребить на сооружение памятника в Бозе почившему Государю по кличу Московского земства, я полагаю бы открыть подписку по приходам и волостям. Собрание, по выслушании заявлений гласных Качановского, П.Н.Михно и Морозова, постановило: согласиться с мнением гласного Линдфорса»²⁵.

У Чернігівському губернському земському зібранні О.Ф.Ліндфорс швидко знайшов спільну мову з ліберальними земцями І.І.Петрункевичем, О.П.Карпінським, М.О.Константиновичем на ґрунті боротьби за покращення соціально-економічного й культурного становища населення губернії, збереження й розширення прав земських установ, проти адміністративної сваволі.

На засіданнях губернського земського зібрання вони ставили питання про необхідність справедливого оподаткування селян у залежності від якості землі. Завдяки їх активним і переконливим виступам Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило відповідне рішення, і наприкінці 1875 р. при губернській управі було створено статистичне відділення. Внаслідок його діяльності у другій половині 70 – 80-х рр. XIX ст. були обстежені всі повіти губернії і здійснене більш справедливе оподаткування населення.

Однак діяльність статистичного відділення відбувалася за умов жорсткого протистояння консервативних поміщиків, які не хотіли сплачувати земські податки у повному обсязі й робили все можливе для припинення статистичних робіт у губернії. Гостра боротьба з цього приводу розгорнулася вже на губернському земському зібранні у січні 1877 р. під час обговорення кошторису статистичного відділення. Гласний від Городнянського повіту Л.І.Жданович намагався довести, що статистичні дослідження переслідують шкідливу мету, програми мають тенденційний характер на тій підставі, що в них не розглядаються проблеми поміщицьких господарств, а у статистиків відсутня відповідна освіта. Виступаючи на захист програм і статистиків В.Є.Варзара, О.О.Русова та П.П.Червінського, ініціатор створення відділення О.Ф.Ліндфорс, зокрема, зазначив: «Правда, нет статистического факультета, где бы можно было приобретать специально статистические знания, но нельзя забывать и того, что члены статистического отделения окончили высшие учебные заведения: один – университет, другой – лесной институт, третий – технологический. Люди эти, занимаясь статистикой, несомненно приобрели надлежащие сведения, что и видно из составленной ими

программи»²⁶. 12 січня 1877 р. О.Ф.Ліндфорс був обраний до спеціальної комісії для перегляду програм і 17 січня того ж таки року доповідав зібранню про удосконалені програми²⁷. Земське зібрання незначною більшістю голосів (26 проти 22) таки затвердило асигнування статистичного відділення на 1877 р. у розмірі 8000 крб.²⁸ Того ж таки року чернігівські статистики спромоглися повністю обстежити Чернігівський і Борзнянський повіти губернії. На жаль, уже 18 січня 1878 р. супротивники статистичних робіт об'єднали зусилля і незначною більшістю голосів домоглися закриття статистичного відділення.

Відновлення статистичного бюро у Чернігівській губернії відбулося у січні 1881 р. знову ж таки за діяльної участі О.Ф.Ліндфорса. Під час обговорення питання він наголосив на необхідності поставити статистику «поза коливанням земських партій, які вже раз встигли погубити справу»²⁹.

Лівим земцям удалося також домогтися відкриття в Чернігові учительської семінарії та громадської бібліотеки, покращити медичне обслуговування населення губернії. До вирішення цих питань доклав чимало зусиль О.Ф.Ліндфорс.

Багато уваги він приділяв розвитку освіти, у тому числі й жіночої, переконував губернських земських гласних збільшувати асигнування на цю справу. Зокрема, виступаючи на засіданні чергового губернського земського зібрання 1874 р., О.Ф.Ліндфорс зазначив: «В России совершается движение женщин к высшему образованию, к просвещению нашей обыденной жизни. Это вопрос наших семей, всей интеллигенции России. Понятно, что этому вопросу сочувствует и большинство нашей интеллигенции. Тратит земские деньги на просвещение нашей ежедневной, будничной жизни, чтобы дети наши находились в руках просвещенных матерей, – это удовлетворение потребности, которую каждый чувствует. Но в то же время, в этом симпатичном русском человеке живет и человек ветхий. Этот ветхий человек, в виду эгоистичных инстинктов, инстинктов, почти не сознаваемых, не сочувствует этому движению; повторяю это чувство инстинктивное. В силу условий нашей общественной жизни, мы не решаемся гласно, откровенно высказать, что мы делу не сочувствуем и денег на него давать не будем»³⁰.

Як юрист О.Ф.Ліндфорс виступав за удосконалення земського законодавства. Виступаючи з доповіддю на засіданні губернського земського зібрання 14 грудня 1875 р., він запропонував гласним порушити перед урядом клопотання про доповнення статті 36 Земського положення пунктом про заборону обирати гласними волосних старшин і писарів, «чтобы получить в среде земства независимых крестьянских представителей». Це клопотання він мотивував несумісністю обов'язків представників селянського управління з обов'язками гласних земських зібрань. Як приклад незалежних органів влади він навіть щойно створені контрольні палати, які «оставлены совершенно независимо от губернаторов, так как всякая ревизия только тогда и может стать действительною, когда ревизор не зависит от ревизуемого»³¹.

Згадуючи про губернські земські зібрання другої половини 70-х рр. XIX ст., С.Ф.Русова писала: «Два промовці виконували головні функції в цій боротьбі. Ліндфорс завше з яскравими доказами, з спокійною будовою своїх промов, завжди на ґрунті закону, а Петрункевич – палким почуттям, красою слова захоплював слухачів, вже переконаних попередньою промовою Ліндфорса. Савич, Вовк-Карачевський додавали факти, конкретні, життєві вимоги, і не диво, що добре підготовлена боротьба лівих завше захоплювала всі збори, головним чином, публіку, що під час земських зібрань наповнювала залю Чернігівського Дворянського Дому і иншим разом так захоплювалась промовами Петрункевича та Ліндфорса, що нагороджувала їх гучними оплесками, за що часто голова зборів (особливо Неплюев) загрожував їй забороною бути далі на зборах»³².

Зазначимо, О.Ф.Ліндфорс негативно ставився до народницького руху і особливо до терористичних форм боротьби, хоча й надавав притулок борцям проти царату у своєму маєтку в с. Олешні. Він був одним з ініціаторів та активних

діячів земського конституційного руху. Посилення втручання чернігівської адміністрації у земські справи викликало відповідну реакцію з боку ліберальних земців. Разом з губернськими гласними І.І.Петрункевичем, О.П.Карпінським, М.О.Константиновичем, В.О.Савичем він боровся за збереження принципів самоврядування, розширення прав земств, виступав проти адміністративної сваволі, за політичні права та впровадження конституційного ладу в Російській імперії.

«Вони гаряче вірили, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з тої неволі, в якій тримала її адміністративна всемогутня влада, з економічного і культурного занепаду. «Легальність» – це було гасло боротьби земців, і вони гадали, що з цим гаслом вони можуть і тільки ним мусять провадити цілком одверту боротьбу, не визнаючи жодної конспірації.

Ліндфорс вітав вираз Драгоманова: «чисте діло вимагає чистих рук». Це були люде таких твердих принципів, такої шляхетної вдачі, що ніщо не могло б звести їх з раз вибраного шляху»³³, – згадувала С.Ф.Русова.

Намагаючись згуртувати земські сили для створення широкого петиційного руху з вимогами конституції, О.Ф. Ліндфорс та І.І. Петрункевич ініціювали та провели у листопаді 1878 р. нараду ліберальних земців у Харкові, використавши святкування 100-літнього ювілею Г.Квітки-Основ'яненка. За умов наростання терору з боку революціонерів-народників О.Ф.Ліндфорс та І.І.Петрункевич запропонували припинити його й добиватися парламентського ладу легальними засобами. З цією метою вони провели наради з керівниками народницького руху у Ніжині та Києві. На жаль, народники не пристали на їх пропозицію, і переговори не дали бажаного результату³⁴.

Саме вони стали ініціаторами скликання першого земського з'їзду і підготували ґрунт для його проведення. На з'їзді земців-конституціоналістів, що відбувся 1 – 2 квітня 1879 р. в Москві, були присутні близько сорока земців із різних губерній Російської імперії. Обмін думками привів до єдиної думки: «Тільки конституційний порядок, покоящийся на силе права и закона может обезоружить террор и ограничить произвол власти. В виду такого единства воззрений было принято решение организовать на местах распространение конституционных идей и содействие всяким попыткам предъявления правительству конституционных требований»³⁵. Було визнано також за необхідне періодично скликати земські з'їзди і продовжити надсилати адреси та клопотання на ім'я царя. Проте посилення терористичної діяльності народників і відповідна жорстка реакція уряду на будь-які антиурядові виступи зашкодили на той час розгортанню земського конституційного руху.

Активна діяльність чернігівських ліберальних земців неабияк непокоїла уряд та адміністрацію губернії. У 1879 р. за наказом імператора Олександра II О.Ф.Ліндфорс та О.П.Карпінський давали пояснення щодо своєї «революційної» діяльності у III відділенні «Собственной Его Величества канцелярии». Але цього виявилось мало, і їх було викликано до Петербурга, де вони мали тривалу розмову з начальником III відділення.

1 березня 1879 р. міністр внутрішніх справ шифрованою телеграмою повідомляв чернігівського губернатора: «Отримано відомості про підготовку співчуваючої демонстрації Карпінському і Ліндфорсу, що повернулись. Якщо правда, пропоную... вжити всіх необхідних заходів до усунення будь-якої демонстрації в цьому розумінні. О.Ліндфорса віддати під гласний нагляд поліції»³⁶. У травні 1879 р. О.Ф.Ліндфорс клопотався щодо зняття з нього нагляду поліції³⁷. Лише 24 червня 1879 р. управляючий III відділенням «Собственной Его Величества канцелярии» спеціальним «предписанием» за № 3979 повідомив чернігівських жандармів «об освобождении отставного штаб-капитана Александра Линдфорса из под надзора» поліції. З нього був знятий нагляд поліції, хоч чернігівський губернатор пропонував III відділенню встановити за ним таємний нагляд³⁸.

Однак О.Ф.Ліндфорс не зрадив своїм ідеям і продовжував брати участь у

земському конституційному русі. Це засвідчує, зокрема, запис у щоденнику відомого діяча українського національно-визвольного руху, правника О.Ф.Кістяківського, зроблений 1 листопада 1879 р. У ньому йдеться про те, що О.Ф.Ліндфорс був на з'їзді земців у Москві і, повертаючись через Київ, мав зустріч з І.В.Лучицьким, якого проінформував, що на з'їзді було вироблено програму думок і дій: «а) признать необходимым самодержавие; б) объявить злом бюрократию; в) считать необходимым непосредственное отношение самодержавия с земством и устранение посредника – бюрократию; г) стараться распространять убеждение в необходимости совещательной думы; д) признать необходимым издание за границею органа мыслей». Рішення з'їзду О.Ф.Кістяківський прокоментував у такий спосіб: «Эта программа – двусторонний обман – себя и правительства... Одно что может в настоящее время разубить гордиев узел – это издание честной, твердой конституции с намерением ей честно и беспрекословно подчиняться»³⁹.

Після того, як соратника О.Ф.Ліндфорса по земському ліберальному руху І.І.Петрункевича 26 квітня 1879 р. було заарештовано і заслано в адміністративному порядку в Костромську губернію, він вживав усіх легальних засобів тиску на владу, щоб його виправдати і звільнити із заслання. У зв'язку з тим, що виборці Борзнянського повіту в 1880 р. знову обрали І.І.Петрункевича повітовим й губернським гласним, у Чернігівському губернському земському зібранні 15 січня 1881 р. гласний «Линдфорс сделал заявление о внесении в очередь своего доклада о необходимости губернскому собранию ходатайствовать перед правительством о предоставлении возможности губернскому гласному И.И.Петрункевичу выполнять обязанности гласного»⁴⁰. Його підтримали 37 губернських гласних, які зробили зібранню таку заяву: «Недоверие, выраженное администрацией Петрункевичу, высылкой его без суда, не разделяется местными жителями, так как тремя выборами они ясно выразили, что по-прежнему доверяют г. Петрункевичу быть их земским представителем. Такая противоположность в оценке деятельности одного и того же лица возможна потому, что как администрация в вопросах о высылке без суда, так и земство в выборе своих представителей, уполномочены законом действовать вполне дискреционно. Но само собою разумеется, что подобная коллизия законных прав двух государственных учреждений – земства и администрации – в высшей степени прискорбна, так как в основе колеблет в местных жителях ту веру в закон, которая необходима для правильного течения государственной жизни»⁴¹.

Після ознайомлення з доповіддю О.Ф.Ліндфорса губернський предводитель дворянства М.І.Неплюєв змушений був передати її комісії і 20 січня 1881 р. заслухати у зібранні. «Затем был прочитан доклад комиссии по предложению гласного Линдфорса и заявление 37 гласных. Собрание без всяких прений постановило: 1) Признать права И.И.Петрункевича на звание губернского гласного (большинством 56 голосов, против 4), и 2) Ходатайствовать перед правительством о предоставлении И.И. Петрункевичу возможности исполнять его обязанности губернского и уездного гласного (большинством 57, против 3)»⁴².

Питання звільнення І.І.Петрункевича він порушував і на засіданнях Чернігівського губернського дворянського зібрання, у якому також мав високий авторитет і підтримку. Зокрема, на засіданні 28 травня 1881 р. була зачитана «записка дворянина А.Ф.Линдфорса о дворянине И.И.Петрункевиче. При этом Линдфорс присовокупил, что он сегодня узнал, что кроме дворянина Петрункевича в административной ссылке находятся и другие дворяне Черниговской губернии, поэтому Линдфорс его предложение о Петрункевиче [предложил] распространить и на других дворян Черниговской губернии. Собрание постановило: записку Линдфорса представить г. Харьковскому генерал-губернатору и ходатайствовать о пересмотре дела о дворянине И.И.Петрункевиче; с таким же ходатайством обратиться к генерал-губернатору и в отношении других, административно

сосланных дворян Черниговской губернии, по собрании надлежащих об них сведений чрез уездных предводителей дворянства»⁴³.

На жаль, клопотання О.Ф.Ліндфорса до різних урядових інстанцій не дали позитивного результату – І.І.Петрункевичу так і не дозволили повернутися до земської діяльності на Чернігівщині.

Незважаючи на усі ці негаразди, авторитет О.Ф.Ліндфорса серед дворянства Чернігівської губернії залишався доволі високим. 20 січня 1880 р. на надзвичайному губернському зібранні дворянства його обрали до складу комісії для підготовки від імені дворянства Чернігівської губернії «всеподданнейшего адреса, с выражением верноподданнических чувств» у зв'язку з 25-річчям царювання Олександра II⁴⁴. Чернігівське губернське дворянське зібрання 1881 р. обрало його кандидатом на посаду городнянського повітового предводителя дворянства, а губернатор змушений був затвердити це обрання⁴⁵.

У 1881 – 1886 рр. О.Ф. Ліндфорс служив присяжним повіреним Київської судової палати і мешкав у Києві, але земської діяльності не покинув. Як губернський гласний він продовжував брати участь у роботі Чернігівського губернського земського зібрання і водночас займався громадсько-політичними справами. Зокрема, у повідомленні начальника Київського губернського жандармського управління від 21 вересня 1882 р. директору Департаменту поліції П.М.Дурново зазначалося, що О.Ф.Ліндфорс і О.О.Русов у 1881 – 1882 рр. видавали в Києві газету «Труд», і цьому виданню, «как органу либерального направления», грошову підтримку надавали І.І. Петрункевич і графиня Паніна. У цьому ж документі зазначалося, що Русов, Ліндфорс і графиня Паніна – «личности известные – принадлежат к крайней русской либеральной партии». «Жена Линдфорса ... хотя активного действия не принимает, но не чужда революционных дел»⁴⁶. Водночас, за агентурними даними жандармів, і О.Ф.Ліндфорс, і О.О.Русов украй негативно ставилися до народницьких уподобань С.Ф.Русової (Ліндфорс), яку 18 серпня 1882 р. було заарештовано за сприяння народникам у переховуванні друкарського обладнання⁴⁷.

На жаль, активна громадська діяльність О.Ф.Ліндфорса незабаром припинилася. У 1886 р. він заслаб на прогресуючий параліч – спадкову хворобу по чоловічій лінії в роду Ліндфорсів, яка давалася взнаки після сорока років. Отримавши телеграму про таке нещастя, його сестра С.Ф. Русова з с. Олешок Херсонської губернії виїхала до Києва. Вона згадувала: «Страшно было дивиться, как талантливый, такой видатный, разумный гражданский діяч перевернулся в неведомого дикуна» і відвезла брата до Петербурга. Пізніше, у Херсоні він був «добре влаштований у земській лікарні, де був дуже гарний відділ для психічно-хворих під керуванням лікаря Поппера»⁴⁸.

Чутки про хворобу О.Ф.Ліндфорса і про те, що буцімто дружина незаконно привласнила його маєток, досягли й Чернігова. Це занепокоїло чернігівського губернського предводителя дворянства, який 22 листопада 1886 р. отримав від городнянського повітового предводителя інформацію, що О.Ф.Ліндфорс «находится в душевнобольном состоянии, ввиду чего необходимо сделать какое-либо распоряжение по отношению как к собственному имуществу его, Линдфорса, так и к имуществу Жерве, находящемуся в его опекуном управлении»⁴⁹. За дорученням губернатора з цього приводу було проведено слідство.

Городнянський повітовий справник, зокрема, рапортував у Чернігівське губернське правління: «Во исполнение предписания от 28 января за №433, представляя копию уведомления старшего нотариуса Черниговского окружного суда, 31 июля 1886 г., №4776, о переходе имени Линдфорса к его жене, – имею честь донести, что господин Линдфорс последние шесть лет не жил в Городнянском уезде, а находился с семейством своим в г. Киеве, где служил присяжным поверенным при судебной палате. Вследствие этого, до болезни своей, или после болезни он совершил на имение свое купчую крепость – здесь неизвестно, доходили же до меня слухи, что будто бы Линдфорс жил с особою, приобревшей его имение,

вне законного брака»⁵⁰. Однак старший нотаріус Чернігівського окружного суду повідомив, що «по купчей, утвержденной им 23 июня 1886 года, жена штабс-капитана Екатерина Яковлевна Линдфорс приобрела от штабс-капитана Александра Федоровича Линдфорса 986 десятин 857 сажень разных угодий земли в даче д. Алешни Городнянского уезда». «Купчая крепость на имение была совершена в г. Киеве 16 июня 1886 года в конторе Киевского нотариуса Пономарева»⁵¹. Було також з'ясовано, що до психіатричних клінік Харкова «дворянин Городнянского уезда А.Ф.Линдфорс на излечение не поступал»⁵².

До слідства була притягнута й київська поліція. На запит із Чернігова київський губернатор 19 березня 1887 р. повідомив, що «о подвергшемся психическому расстройству дворянина Александра Линдфорса собирались сведения путем полицейского дознания», і з цього приводу були запрошені на допит присяжний повірений Ц.А.Абрамович і вчитель Київської 2 гімназії В.П.Науменко. Перший дав свідчення, що, «он супругов Александра и Екатерину Линдфорс хорошо знает; А.Линдфорс служил присяжным поверенным при Киевской судебной палате; Екатерина Федоровна есть законная жена Александра Линдфорса; со стороны ее при совершении купчей крепости на имение никакого злоупотребления по отношению мужа своего не было; Александр Линдфорс на излечении в г. Харькове в заведении душевно-больных никогда не был и признаков душевной болезни у Линдфорса он никогда не замечал; в настоящее время супруги Линдфорс проживают вместе и Линдфорс состоит опекуном над своим безумным родственником и его имуществом»⁵³. В.П.Науменко засвідчив, що «Линдфорс выехал из Киева в августе 1886 г. в г. Херсон, но был ли он здоров не знает, жена Линдфорса передавала, что муж ее едет к сестре отдохнуть от своих адвокатских занятий, так как он страдает нервным расстройством; в марте месяце видел его совершенно здоровым; жена живет в Городнянском уезде, а он у сестры своей, живущей в нескольких верстах около Херсона на даче»⁵⁴. Отримавши таку інформацію, Чернігівське губернське правління 6 липня 1887 р. закрило справу.

Після адміністративного видворення родини Русових з Херсонщини у червні 1889 р. С.Ф. Русова разом з хворим братом і дітьми виїхала в Олешню, на Чернігівщину. Вона згадувала: «Наш смуток ще зростав од присутности мого хворого брата, що цілком не розумів, куди й нащо його везуть, того самого мого брата, що колись сам боровся з свавіллям адміністрації і мене захищав од нього, а тепер він, як безпомічна несвідома дитина, дивився на всіх цих людей, що відпроваджували нас... Я лишилася на селі доглядати хворого брата, готувати Любу [дочку] до гімназії»⁵⁵.

В Олешні відставний штабс-капітан О.Ф.Ліндфорс прожив недовго. Помер він 23 травня 1890 р. у віці 53 років від паралічу головного мозку і 24 травня був похований на Олешнянському цвинтарі⁵⁶.

7 грудня 1890 р. під час чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання «собрание почтило память усопшего Линдфорса вставанием и постановило отслужить панихиду по нем»⁵⁷. Гласний від Городнянського повіту М.М.Євреїнов запропонував пам'ять про О.Ф.Ліндфорса «увековечить каким-либо общепольным делом», оскільки повітове земство для цієї справи утворило спеціальну комісію і мало намір «устроить ремесленное училище или что-либо подобное»⁵⁸. Проте його пропозиція залишилася не почутою. На підтримку увічнення пам'яті О.Ф.Ліндфорса виступав і гласний М.Миклашевський: «Я не был губернским гласным в то время, когда действовал здесь Линдфорс, но то, что я слышал о нем отовсюду, доказывает, что он был не только выдающийся, но и замечательный земский деятель, который всю свою жизнь и все свои силы посвящал земской деятельности. Поэтому я просил бы собрание почтить его не в виде общего правила, а в виде исключения»⁵⁹.

Те, про що мріяв О.Ф.Ліндфорс, здійснилося дещо пізніше. 26 лютого 1895 р. у с. Олешні відбулось освячення першої в Чернігівській губернії земської сільської гончарної школи. Вона була збудована на спільні кошти Городнянського повітового

та Чернігівського губернського земств, а також на пожертви землевласників Олешні Ліндфорсів-Русових, у пам'ять колишнього губернського гласного О.Ф.Ліндфорса для потреб місцевого населення⁶⁰.

О.Ф. Ліндфорс помер, але його ліберальні ідеї продовжили життя в діяльності наступних поколінь земських діячів Чернігівщини, зокрема, й Російської імперії в цілому, і призвели на початку ХХ ст. до створення Конституційно-демократичної партії Росії.

1. Детальніше див.: Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – М., 2004. – С. 419; Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 – 1815 гг. // Русский архив. – М., 1996. – Т. VII. – С. 455–456; Русский биографический словарь. «Лабзина – Ляшенко». Издаваемый Императорским Русским историческим обществом. – СПб, 1914. – С. 443 – 444.

2. Детальніше див.: Русский биографический словарь. «Неабокритский – Зяловский». Издаваемый Императорским Русским историческим обществом. – СПб, 1916. – С.33 – 35.

3. Детальніше див.: Русский биографический словарь. «Лабзина – Ляшенко»... – С.444 – 445; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А.Милорадович. – СПб., 1901. – Т.1. – Ч. 1 – 2. – С. 314.

4. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 27, оп. 3а, спр. 844, арк. 59 зв.-60.

5. Р.С. Освящение здания первой земской сельской ремесленной школы в Черниговской губернии / С.Р. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1895. – № 1 – 3. – С. 144 – 145.

6. Там само. – С. 145.

7. Милорадович Г.А. Назв. праця. – С. 314.

8. ДАЧО, ф. 127, оп. 3, спр. 1689, арк. 1.

9. Шевырев С.П. Русский костюмированный бал в Москве 1849 г. / С.П.Шевырев // Русская старина. – 1883. – Т. 37. – № 3. – С.723.

10. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И.И.Петрункевич. – Прага, 1934. – С. 39.

11. Милорадович Г.А. Назв. праця. – С. 314.

12. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К., 2004. – С. 25.

13. Там само. – С. 26.

14. Державний архів м. Кисва, ф. 16, оп. 465, спр. 492, арк. 14 зв.

15. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 494, арк. 11 зв.-12, 30.

16. Русова С. Назв. праця. – С. 28 – 29.

17. Там само. – С. 27.

18. Петрункевич И.И. Назв. праця. – С. 39.

19. Журнал собрания Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества 18 ноября 1873 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – К., 1874. – С. 64.

20. Состав Черниговского губернского земства (1865 – 1884) // ЗСЧГ. – 1884. – № 6 – 10. – Приложения. – С.14 – 15.

21. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. / А.К.Волощенко. – К., 1974. – С. 147 – 148.

22. Ліндфорс А.Ф. Заметка о ссудно-сберегательных товариществах Черниговской губернии / А.Ф.Ліндфорс // ЗСЧГ. – 1877. – №9 – 12. – С. 71 – 76.

23. Журнал Городницкого очередного уездного земского собрания созыва 1881 года // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1881. – № 30. – 26 июля. – Часть неофициальная. – С.8.

24. Там само.

25. Журналы Городницкого очередного уездного земского собрания созыва 1881 года. Июня 12 дня // ЧГВ.– 1881. – № 31. – 2 августа. – Часть неофициальная. – С.4.

26. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года // ЗСЧГ. – 1877. – № 1 – 4. – С.183.

27. Там само. – С. 337.

28. Там само. – С.214 – 217.

29. Журналы заседаний Черниговского очередного губернского земского собрания сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года // ЗСЧГ. – 1881. – № 1 – 4. – Приложение. – С.111 – 117.

30. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 г. // ЗСЧГ. – 1875. – №1 – 3. – Приложение. – С.183.

31. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 г. // ЗСЧГ. – 1875. – №11 – 12. – Приложение. – С.76.

32. Русова С. Назв. праця. – С. 65 – 66.
33. Там само. – С. 65.
34. Земское движение и «украинофилы» // Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С. 88.
35. Петрункевич И. Памяти В.А.Гольцева (Страничка из личных воспоминаний) / И.Петрункевич // Памяти Виктора Александровича Гольцева. Статьи, воспоминания, письма / Под ред. А.А.Кизеветтера. – М., 1910. – С. 109.
36. Волощенко А.К. Назв. праця. – С.149.
37. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1439, оп. 1, спр. 2, арк. 27.
38. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 2, арк. 52 зв.
39. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. / О.Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т.1. – С.573.
40. Журнал заседания Черниговского очередного губернского земского собрания 1881 года, 15 января // ЧГВ. – 1881. – №6. – 8 февраля. – Часть неофициальная. – С.7.
41. Цит. по: Белоконский И.П. Земское движение до образования партии Народной Свободы / И.П.Белоконский // Былое. – 1907. – № 4/16. – Апрель. – С. 244.
42. Журнал заседания Черниговского очередного губернского земского собрания 1881 года, 20 января // ЧГВ. – 1881. – №13. – 29 марта. – Часть неофициальная. – С.5.
43. Журналы Черниговского губернского дворянского собрания 1881 года. Мая 28 дня // ЧГВ.– 1881. – № 29. – 19 июля. – Часть неофициальная. – С.10.
44. ЧГВ. – 1880.– № 4. – 27 января. – Часть неофициальная. – С.1.
45. Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ.– 1881. – №26. – 28 июня. – Часть официальная. – С.3.
46. ЦДІАК України. ф. 274, оп. 1, спр. 225, арк. 228.
47. ЦДІАК України, ф. 274. оп. 1, спр. 228, арк. 1.
48. Русова С. Назв. праця. – С. 101 – 102.
49. ДАЧО, ф. 127. оп. 132а, спр. 171, арк. 1-1 зв.
50. Там само. – Арк. 6-6 зв.
51. Там само. – Арк. 7, 10.
52. Там само. – Арк. 13.
53. Там само. – Арк. 14-14 зв.
54. Там само. – Арк. 14 зв.
55. Русова С. Назв. праця. – С.108.
56. ДАЧО, ф.679, оп. 10, спр.2005, арк. 391зв.-392.
57. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии // ЗСЧГ. – 1891. – № 4 – 5. – Приложение. – С. 24.
58. Там само. – С. 49.
59. Там само. – С. 49.
60. Р.С. Освящение здания первой земской сельской ремесленной школы в Черниговской губернии / С.Р. // ЗСЧГ. – 1895. – № 1 – 3. – С.138.

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественно-политической деятельности гласного Черниговского губернского земского собрания в 1874 – 1877 и 1880 – 1886 гг. А.Ф.Линдфорса. Определены основные этапы жизненного пути, дана характеристика его работы в губернском земстве и общественно-политической деятельности во второй половине XIX в.

Ключевые слова: гласный, земство, либеральные идеи.

The article is devoted to the analysis of O. Lindfors life, and social activity. Oleksandr Lindfors was a zemstvo-glasnyi Chernihiv government zemstvo in 1874 – 1877 and 1880 – 1886. The main milestones of his course of his life have been defined. His activities as a member of Chernihiv government zemstvo at the beginning of 19th century and his work on leading position of province zemstvo government have been investigated.

ФІНАНСУВАННЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ДО ЇХ РЕОРГАНІЗАЦІЇ У 30-х рр. ХІХ ст.

Стаття присвячена проблемі фінансування Слобідсько-Українських військових поселень до їх реорганізації у 30-х рр. ХІХ ст. Розглядаються принципи формування бюджету військових поселень Російської імперії першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: військові поселення, фінансування, бюджет.

Проблема фінансування військовопоселеної системи залишається ще не до кінця дослідженою в історіографії військових поселень, незважаючи на те, що є певні напрацювання [1]. В окремих випадках важко простежити за комплексом наявних джерел усі аспекти цього питання. Крім цього, існувало декілька статей, за рахунок яких шляхом перерозподілу коштів відпускалися суми на влаштування, функціонування та розвиток системи військових поселень. Тому в даному дослідженні зроблена спроба проаналізувати фінансування Слобідсько-Українських військових поселень до їх реорганізації у 30-х рр. ХІХ ст. та розглянути принципи формування бюджету військових поселень.

Організація та влаштування військових поселень потребували додаткових і, безумовно, чималих витрат. Необхідні були значні кошти для масштабних будівельних та меліоративних робіт, для господарського влаштування поселених округів, для купівлі приватних маєтків з метою збільшення земельних фондів військових поселень, а також для утримання нових структур військової адміністрації. Але після Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів 1813-1814 рр. фінансова система Російської імперії була у досить тяжкому становищі, й виділяти значні кошти на створення військових поселень не було можливості. Так, тільки недоїмки до державного бюджету в 1816 р. сягали понад 168 млн. руб. Тому імператор Олександр I дав згоду на використання для влаштування поселених округів податків, які щорічно збиралися із українських козаків за право винокуріння у розмірі 1.716.288 руб. [2]. Така практика продовжувалася до 1830 р., коли казна стала відпускати тільки 1 млн. руб. [3], а з середини 1830-х рр. військові поселення почали одержувати лише по 500 тис. руб. на рік від цих податків.

1818 р. залишком із першого асигнування в розмірі 707.260 руб. було покладено формування особливого капіталу військових поселень [4]. Крім того, використовувалися й інші джерела для поповнення бюджету військових поселень. Ці надходження не завжди були стабільні, але досить значні. Назвемо деякі з них:

1. Кошти, що залишалися від зборів із населення за рекрутський одяг, "які раніше збиралися з "отдатчиков" у натурі та почти повністю втрачалися без користі для казни" [5]. Річ у тім, що на обмундирування кожного рекрута надходило по 65 руб., тоді як його фактична вартість не перевищувала 40-45 руб. Ці гроші вносилися до місцевої казенної палати. Так, наприклад, по 88-ому рекрутському набору було зібрано 3.842.865 руб., а витрати становили лише 1.822.098 руб. Залишки від цих зборів, з червня 1816 р., почали надходити до бюджету військових поселень. У результаті тільки за чотири рекрутські набори було отримано для

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Чернігівського державного технологічного університету.

поповнення капіталу військових поселень майже 14,5 млн. руб. [6].

2. Кошти, що вносились до казни за звільнення поміщицьких, удільних селян і вільних хліборобів від натуральної поставки рекрутів у тих повітах, де розташовувалися військові поселення. Згідно з імператорським наказом від 26 серпня 1818 р. селяни звільнялися від рекрутської повинності "з внеском до казни при всякому рекрутському наборі з п'ятисот душ по два рублі з душі за кожного рекрута. Зібрана таким чином сума направляється на влаштування військових поселень" [7]. Тільки по 88 рекрутському набору ця сума становила 800 тис. руб. [8].

3. Кошти, що зберігалися в результаті переведення частини поселених військ на власне утримання, "до надання їх у користь державних доходів" [9]. Хоча гроші надходили до казни наприкінці кожного року, але проценти з цієї суми до дня її передачі зараховувались у капітал військових поселень. 1821 р. ця сума становила майже 1,6 млн. руб. [10].

Використовувалися й інші менш значні джерела надходжень: суми від продажу виранжируваних коней, за оброчне утримання різних господарських закладів в округах поселень (млинів, лавок в полкових штабах та ін.), кошти з церковного капіталу військових поселень, а також сума, що отримувалася як відкуп за продаж вина в поселених округах. Крім того, для поповнення капіталу військових поселень застосовувався і такий засіб, як "приріст відсотками", в результаті розміщення в Ощадній казні Санкт-Петербурзького виховного будинку певної суми під 5% річних. Так, з накопичених за декілька років командуванням військових поселень капіталів (понад 1,43 млн. руб.), майже 1,15 млн. руб. було внесено до Ощадної казни.

Таким чином, з усіх цих джерел упродовж 5 років (з 1818 по 1823 рр.) на дійшло до бюджету військових поселень 28.940.627 руб., а на влаштування поселених округів було витрачено 13.798.129 руб. 60 коп. Також треба відзначити, що з 1820 по 1823 рр. від переходу деяких округів на утримання військових поселенців Військове міністерство мало понад 8 млн. руб. заощаджень і навіть позичало гроші з капіталу військових поселень. Так, наприклад, 1822 р. міністерство позичило 2.239.706 руб. з капіталів військових поселень [11]. Усього ж на 1 квітня 1826 р., за винятком суми, асигнованої на всі витрати в цьому році (3.757.540 руб. 25 коп.), "наявні капітали військових поселень взагалі сягали понад 26,5 млн. руб." [12].

З 1817 по 1832 рр. Слобідсько-Українські військові поселення отримали на своє влаштування і розвиток за річними кошторисами 3.555.823 руб. 22 коп. (див.: табл. 1). Проте ці асигнування становили лише 9,02% від загальної суми (39.418.360 руб. 50 коп.), спрямованої на асигнування системи військових поселень у цілому за цей час. В окремі роки частка цих асигнувань коливалася від 6,54% (166.583 руб. 91 коп.) 1821 р. до 16,31% (228.822 руб. 93 коп.) 1831 р. Починаючи з 1826 р., простежується тенденція до скорочення коштів, які виділялися на розвиток поселених округів, і тільки з 30-х рр. XIX ст. відбувається деяке їх збільшення. Також треба відмітити, що якщо на першому етапі функціонування Слобідсько-Українських військових поселень асигнування становили 2.228.109 руб. 88 коп., то на другому – 1.327.713 руб. 34 коп., тобто на 900.396 руб. 54 коп. менше. Це відбувалося головним чином тому що імператор Микола I почав проводити політику скорочення державних витрат на військові поселення.

Фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, як й інших військових поселень Російської імперії, здійснювалося за чотирма основними статтями. Перший розділ складали так звані штатні витрати. Сюди включалися кошти, які виділялися на утримання штабу 2-ого поселеного резервного кавалерійського корпусу (з 1829 р.), двох дивізійних штабів (2-ої уланської і 2-ої кірасирської дивізій), що становило, в середньому, 12.750 руб. (утримання одного штабу коштувало казні 4250 руб.), військово-робочого батальйону № 7 та управління лісовими угіддями, що належали військовому поселенню. Частка цих витрат у загальному бюджеті поселених округів відрізнялася по роках і залежала від розміру коштів, що виділялися на влаштування та розвиток Слобідсько-Україн-

ських військових поселень, а також від структури цієї статті витрат.

Друга стаття витрат по поселених округах включала асигнування по "особливому, найвище затверженому розпорядженню". Сюди відносились такі витрати: виплати додаткової платні офіцерам і генералам, утримання чиновників Слобідсько-Українських військових поселень та землемірів, продовольство офіцерських коней, утримання шкіл, кінно-робочих команд та ескадронних церков і каплиць, різні канцелярські витрати та інше.

Третю статтю витрат по кошторису складала витрати на будівництво в поселених округах. На початковому етапі влаштування та розвитку військових поселень в Слобідсько-Українській губернії ця стаття мала важливе значення, оскільки плани і масштаби будівництва в цьому регіоні були великими. Але, починаючи з 1827 р., спостерігається значне скорочення фінансування на будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях (див.: табл. 2). Так, асигнування на будівництво 1829 р. було на 216.865 руб. менш, ніж 1826 р., тобто в 5,2 разу. І лише на початку 1830-х рр. відбувається деяке збільшення фінансування на будівництво в поселених округах. Це, на нашу думку, було наслідком того, що з реформуванням військовопоселеної системи в 1826-1827 рр. спостерігається зменшення будівельних робіт у військових поселеннях. Також треба відмітити, що щорічні витрати на будівництво не були однаковими і коливалися від 32,39% (83.505 руб.) 1822 р. до 64,85% (208.160 руб.) 1832 р. бюджету Слобідсько-Українських військових поселень. Усього з 1822 по 1832 рр. на будівельні роботи в поселених округах було витрачено 1.527.087 руб. 18 коп., що становило 53,15% від загальної суми асигнувань на поселені округи Слобідсько-Української губернії.

Остання кошторисна стаття витрат включала суми так званого повернення, тобто по цій статті відшкодовувалися кошти, витрачені понад кошторис у попередній період по одній з перших трьох статей або ті, що не ввійшли до неї раніше. Проте треба відмітити, що ця стаття включалася до кошторису тільки декілька разів, отже, вона не була постійною для Слобідсько-Українських військових поселень, і її розміри були не такими вже й значними.

Слід також зазначити, що фінансування військових поселень у Слобідсько-Українській губернії мало свої особливості. Так, наприклад, виділялися кошти тільки на влаштування та розвиток Слобідсько-Українських військових поселень та утримання місцевого апарату управління (ескадронні і полкові комітети та дивізійні штаби), а на господарський розвиток поселених округів (облаштування господарства, забезпечення його засобами виробництва, в тому числі робочою худобою, реманентом, насінням), як це було у військових поселеннях піхоти, кошти не надходили. Таким чином, кошти, які асигнувалися на функціонування та розвиток поселених округів, спрямовувались у більшості випадків переважно на формування інфраструктури та управління.

Асигнування за річними кошторисами задовольнялися практично завжди, не використовуючи загальний капітал військових поселень, але в той же час, командування поселень ніколи практично не допускало і перевищення витрат коштів, економлячи на цьому значні суми. Не витрачені за кошторисом кошти надходили, як правило, до заліку потреб Слобідсько-Українських військових поселень у наступні роки.

Головний над військовими поселеннями начальник граф О.А.Аракчєєв використовував частину капіталу військових поселень з лихварською метою (гроші надавалися у борг під відсотки). Навіть позиковий грошовий капітал і допоміжний офіцерський капітал використовувалися керівництвом поселень для "приросту відсотками". Ніякі "зайві" кошти не могли залишатися для місцевих оборотів, і за цим уважно слідкувало керівництво поселених військ. Тому усі "вільні" капітали переводилися через Економічний комітет до Ощадної казни [13]. В той же час треба відмітити, що капітал військових поселень майже ніколи не використовувався у виробничій сфері і був пасивною частиною в структурі держбюджету.

Іноді уряд і особисто імператор Олександр I видавали позики з коштів військових поселень на державні потреби. Гроші надавалися у борг і чиновникам військових поселень. Так, 1825 р. ген.-м. П.А.Клейнміхелю було видано 80 тис. руб. для купівлі будинку в Санкт-Петербурзі. Ця сума надавалася йому на 25 років під 5% річної плати [14]. Позичково бралися також гроші для придбання стройових коней для поселених округів кавалерії [15]. Із коштів капіталу також робилися пожертвування і з благодійною метою. 1824 р. з капіталу військових поселень відраховували 1 млн. руб. до комітету, що був заснований для допомоги жителям Санкт-Петербурга, котрі постраждали від повені. Гроші ці не підлягали поверненню, тобто це був своєрідний акт "милосердя" уряду Олександра I [16].

Після того, як імператором став Микола I політика по відношенню до капіталів військових поселень дещо змінилася. Так, наприклад, якщо в аракчеевський період вони ніколи не використовувалися для загальнодержавних потреб, то під час війни з Туреччиною 1828-1829 рр. та під час придушення польського повстання 1830-1831 рр. Микола I взяв позик майже 5,35 млн. руб. з бюджету військових поселень для Військового міністерства. Однак наприкінці 1831 р. імператор Микола I розпорядився списати цей борг з міністерства, мотивуючи свої дії тим, що капітал поселених військ був у гарному стані [17].

Таким чином, аналізуючи фінансування і формування бюджету військових поселень слід відзначити, що основна частина бюджету поселень формувалася в більшості шляхом додаткового оподаткування населення в губерніях, де створювалися поселені округи, а також шляхом направлення частини державних надходжень на користь військовопоселеної системи. Також треба відмітити, що динаміка капіталів військових поселень свідчить про різницю в підходах до формування і використання бюджету військових поселень під час царювання Олександра I та Миколи I. Крім цього, капітал військових поселень майже ніколи не використовувався у виробничій сфері і був пасивною частиною в структурі держбюджету. Проте слід визнати і те, що капітали військових поселень були своєрідними резервними та допоміжними фондами у фінансовій структурі Російської імперії, тобто служили додатковими джерелами фінансування тих чи інших державних заходів у критичні часи для країни.

Говорячи ж про фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, треба відзначити, що воно здійснювалося за чотирма основними статтями, які, однак, були різними за обсягами. Найбільшими були асигнування на будівництво в поселених округах. Проте загальне асигнування на влаштування і розвиток військових поселень у Слобідсько-Українській губернії не було однаковим кожного року (від 6,5% до 16,3% коштів, що надходили для функціонування військових поселень Російської імперії), а з 1826 р. взагалі спостерігається загальна тенденція скорочення асигнувань на розвиток поселених округів, хоча на початку 30-х рр. XIX ст. відбувається деяке зростання фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, яке майже дорівнювало асигнуванням на функціонування поселених округів в аракчеевський період.

Таблиця 1.
Кошторисні асигнування на Слобідсько-Українські
військові поселення

Роки	Асигнування на всі військові поселення	Асигнування на Сл.- Укр. поселення	% від загальної суми
1816 – 1819	3967828 руб. 36 коп.	264899 руб. 27 коп.	6,71
1820	3290926 руб. 57 коп.	251097 руб. 69 коп.	7,63
1821	2547154 руб. 61 коп.	166583 руб. 91 коп.	6,54
1822	3792344 руб. 55 коп.	257781 руб.	6,79
1823	3002832 руб. 51 коп.	230047 руб. 7 коп.	7,66

1824	2808713 руб. 60 коп.	246160 руб. 64 коп.	8,76
1825	3613548 руб. 53 коп.	303504 руб. 88 коп.	8,39
1826	4172867 руб. 87 коп.	508035 руб. 42 коп.	12,17
1827	2590210 руб. 85 коп.	213619 руб. 8 коп.	8,24
1828	2313094 руб.	166496 руб.	7,19
1829	2044795 руб.	144955 руб.	7,09
1830	1883750 руб.	252844 руб. 84 коп.	13,42
1831	1402824 руб. 63 коп.	228822 руб. 93 коп.	16,31
1832	1987469 руб. 42 коп.	320975 руб. 49 коп.	16,14
Всього	39418360 руб. 50 коп.	3555823 руб. 22 коп.	9,02

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 25, 87, 119, 121, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 955, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; Оп. 3. – Спр. 2058; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

Таблиця 2.
Кошторисні асигнування на будівництво по
Слобідсько-Українських військових поселеннях
в 1822 – 1832 рр.

Роки	Асигнування (руб.)	% від загальних асигнувань	% від суми фінансування поселення
1822	83505	2,2	32,39
1823	135890	4,52	59,07
1824	151732	5,4	61,63
1825	183362	5,07	60,41
1826	268384	6,43	52,82
1827	125100	4,82	58,56
1828	84619	3,65	50,82
1829	51519	2,51	35,54
1830	125041	6,63	49,45
1831	109775	7,82	47,97
1832	208160	10,47	64,85

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 87, 119, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

1.Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник 2000. – М., 2001. – С. 559-606; Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1993. – № 2. – С. 35-44.

2.Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. В VI т. – Т. VI. – СПб., 1871. – С. 132.

3.РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1079. – Арк. 123.

4.Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб., 1871. – С. 247.

5.Богданович М.И. Назв. праця. – С. 132.

- 6.РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1462. – Арк. 20 зв.
7.Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXV. – СПб., 1830. – С. 548-549.
8.Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133.
9.Петров А.Н. Назв. праця. – С. 248.
10.Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133.
11.Карцов П.П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. – 1890. – № 3. – С. 94; Петров А.Н. Назв. праця. – С. 187, 248-249.
12.Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133-134.
13.РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 89-89 зв.
14.Там само. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 530-534.
15.Там само. – Оп. 2. – Спр. 5600. – Арк. 124-125, 129.
16.Кандаурова Т.Н. Назв. праця. – С. 572.
17.РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 2221. – Арк. 129-132.

Статья посвящена проблеме финансирования Слободско-Украинских военных поселений до их реорганизации в 30-х гг. XIX ст. Рассматриваются принципы формирования бюджета военных поселений Российской империи первой половины XIX ст.

Ключевые слова: военные поселения, финансирование, бюджет.

The article deals the finance of Slobidsko-Ukrainian's military settlement its reorganization in 30th of the XIX century. The main principals of budget formation of Russia's empire military settlements in the first third of the XIX century are considered.

Key words: military settlements, finance, budget.

ЗМІНИ В ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОМУ КУРСІ ЩОДО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОЇ КООПЕРАЦІЇ (кінець 1940-х рр.)

У статті розглядаються особливості промислової кооперації в 1940-х рр. та зміни в партійно-державному курсі щодо її розвитку.

Ключові слова: промисловість, кооперація, партійно-державний курс.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська історіографія щодо проблем діяльності промислової кооперації представлена широким колом публікацій. Достатньо повні історіографічні огляди, присвячені висвітленню різноманітних аспектів кооперативного життя в місті, містяться, зокрема, в монографіях Р.А. Білоусова, І.Н. Буздalова, О.Ю. Зубкової, Є.Ф. Паршакова [1] та ін.

Слід однак зазначити, що чисельно переважають публікації, присвячені загальним проблемам діяльності промислової кооперації в післявоєнні роки. Окрім того, часто дана проблема не виділялася із загального контексту досліджень економічної історії України. Тому вважаємо: рівень дослідження проблеми розвитку промислової кооперації в УРСР у повоєнні роки залишається недостатнім. Висвітлення окремих питань, відсутність аналізу діяльності рядових робітників промкооперації, їх соціально-побутових умов не дозволяють здійснити достатньо об'єктивних висновків та узагальнень.

Автор статті ставить за мету дослідити процес здійснення партійно-державної політики у промисловій кооперації УРСР у 40-х рр. ХХ ст., оскільки державна система промислової кооперації в радянські часи розвивалася виключно під централістсько-бюрократичним впливом, саме державний тиск визначав темпи, характер, зміни у формах промислової кооперації.

Виклад основного матеріалу. Перші післявоєнні роки, необхідність відбудови народного господарства та соціальної стабільності створили умови для деякого послаблення державного тиску на економічне життя країни, що проявилось у розвитку промислової кооперації. Розуміючи, яку велику роль у вирішенні соціальних проблем населення та у виробництві товарів широкого вжитку відігравала промислова кооперація, уряд, тим не менш, сприймав артільників як капіталістичний елемент, що проникав у радянську економіку. Це стало причиною суперечливості та непослідовності партійно-державної політики щодо кооперації.

"Уряд змушений був піклуватися про зняття соціальної напруги, однією рукою відкриваючи клапан, а іншою – сильніше стискаючи його", – так характеризував післявоєнну радянську дійсність історик О.Л. Лейбович [2, 75]. Отже, коли перші, найважчі післявоєнні роки минули, радянське керівництво повернулося до своєї звичайної практики – посилення контролю над усіма сферами життя. Не могла уникнути цих процесів і промислова кооперація.

До того ж радянське керівництво непокоїв стрімкий розвиток промкооперації та ті тенденції, які його супроводжували. Кооперативне виробництво мало багато

© Клименко Віктор Васильович – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

переваг над державною промисловістю і вже у перші післявоєнні роки засвідчило свою життєздатність. На 1 січня 1947 р. в Україні було охоплено членством споживачів кооперації 52,6% дорослого населення [3, 34].

Передусім це проявлялося у зміцненні фінансового стану артільей. У порівнянні з 1945 р. власні кошти системи промкооперації збільшилися втричі [4, 4]. Це пояснювалося значним ростом кількості членів артільей, що, відповідно, означало і надходження до артільей коштів у вигляді пайових та вступних внесків. Вступивши у 1946 р. з наявністю власних та найманих довгострокових коштів в обороті в сумі 342 тис. руб. при нормативних – 1501 тис. руб., на 1 січня 1947 р. система Укрсклопромсоюзу вийшла з наявністю 2005 тис. руб. та на 1 січня 1948 р. – 2492 тис. руб. власних коштів в обороті [5, 23].

Стабілізація фінансового становища промартільей свідчила про досягнення у налагодженні товарообігу. Так, якщо роздрібний товарообіг по системі кооперації інвалідів УРСР у 1946 р. становив 94 млн. руб., то вже у 1947 р. він сягав 519 млн. руб., що перевищувало заплановане зростання на 65% [6, 6]. Ці показники постійно збільшувалися: план роздрібного товарообігу в цілому по системі промислової кооперації за 1949 р. 498 млн. руб. був виконаний у сумі 537 млн. руб., або на 107,9% [7, 36].

Ще однією особливою рисою кооперативної промисловості була гнучкість у використанні робітників на різних трудових операціях. Характерною ознакою кооперативного підприємництва була і його багатопрофільність, тобто артілі були менш спеціалізованими у порівнянні з великим промисловим виробництвом на державних підприємствах та орієнтувалися на мінливий попит та різнопланові замовлення. Це дозволило досить швидко налагодити виробництво вкрай необхідних товарів. До того ж вони часто переважали за якістю товари державної промисловості. На конкурентоспроможність системи впливало й постійне розширення асортименту товарів. Лише за один 1947 р. системою Укоопінради було освоєно до 200 нових виробів у тому числі по текстильно-трикотажній галузі – 38, металогалузі – 54, поліграфічній – 19, хімічній – 15, харчовій – 47 [8, 6]. До того ж артілі орієнтувалися переважно на задоволення потреб власних споживачів: Центрпромрада відмічала, що промкооперація України зосередила свою увагу на забезпеченні внутрішньо-республіканського контингенту та часто не виконувала встановлених планів із постачання продукції за межі республіки [9, 3].

Саме у післявоєнні роки проявилось подвійне ставлення до промкооперації. З одного боку, кооперація розглядалася як засіб досягнення зростання виробництва, інтеграції суспільства. З іншого ж, роль кооперації намагалися обмежити, логічним завершенням чого була адміністративно-командна система: визначення завдань "нагорі", доведення їх до виробників, вимога безумовного підпорядкування розпорядженням вищого керівництва, навіть якщо вони суперечили економічній доцільності [10, 17].

Уже з 1946 р. для посилення контролю над промисловою кооперацією було взято курс на посилення організаційної структури промислової кооперації. У 1946 р. було прийняте тимчасове положення про Українську раду промислової кооперації та перший післявоєнний статут УРПК. Ним визначалося, що УРПК – це керівний кооперативний центр промислової кооперації УРСР, що повинен був об'єднати діяльність промислових кооперативних організацій УРСР. До функцій, які мала здійснювати рада, належали: планування та звітність по системі промислової кооперації; розподіл між організаціями-членами промкооперації сировини, напівфабрикатів, товарів, централізованих кредитів та фондів; контроль за усіма сторонами діяльності кооперації; розробка планів кооперації.

Боротьба за придушення приватницької ініціативи розпочалася вже у квітні 1948 р., коли Рада Міністрів СРСР прийняла постанову "Про проникнення приватника в кооперацію та підприємства місцевої промисловості". Відповідна постанова була прийнята й Радою Міністрів УРСР уже у травні 1948 р. [11, 162]. У цьому ж році у відповідності з рішенням загальних зборів, що прийняли додаток

до статуту артілі, у системі було здійснено усупільнення основних засобів та знарядь виробництва, що належали членам артілі [11, 162].

Держава почала впроваджувати й політику спеціалізації та укрупнення артілей. У післявоєнні роки промислова кооперація була досить багатопрофільною та включала артілі: виробничі, торговельно-заготівельні, суспільного харчування, нетоварно-трудоі. Проте переважали змішані артілі – тобто ті, що поєднували в собі кілька виробництв [11, 68]. Спеціалізацію виробництва також розглядали як засіб наблизити промартілі до державних підприємств. До того ж під гаслами спеціалізації ліквідовувалися дрібні кустарні виробництва [8, 9].

Отримавши позитивні результати, партійно-радянське керівництво приступило до спеціалізації по всій системі промислової кооперації, не враховуючи багатопрофільність виробничої діяльності більшості артілей. У 1948 р. було здійснено спеціалізацію по системі Укрпромради: по меблевому виробництву – 46 артілей, по виготовленню обозів – 23 артілі та по бондарному виробництву – 23 артілі лісопромислової кооперації [12, 5].

Протягом 1947 – 1949 рр. помітно зросла частка великих артілей, в яких працювало понад 100 чол. [13, 6]. У той же час відбувалося скорочення так званих "малопотужних та нерентабельних" артілей, в яких працювало по 1-2 чол. [14, 1]. Протягом лише 1948 р. припинили свою діяльність 448 артілей промкооперації [13, 12]. Спостерігалось й загальне скорочення чисельності артілей. Протягом лише 1948 р., за даними Укрпромсоюзкас, було ліквідовано 448 артілей [13, 2].

Результати змін у партійно-державній політиці щодо промислової кооперації проявилися відразу. Особливо це вплинуло на артілі, які займалися побутовим обслуговуванням населення. Їх особливістю був невеликий обсяг робіт, який визначався попитом населення районів. Стрімке зростання мережі таких артілей спостерігалось у 1946 р., коли вийшла постанова Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 5 жовтня 1946 р., що дозволяла розширювати мережу побутового обслуговування населення [15, 72]. Наприклад, у системі Укрпромради, станом на 1 січня 1947 р., працювало 9047 майстерень та пунктів побутового обслуговування промкооперації проти 6776 у попередньому році. Таким чином, у 1946 р. відбувся приріст на 2428 майстерень, у той час як за попередній рік кількість таких майстерень зросла на 1850 [16, 195]. Проте вже у 1947 р. під гаслом укрупнення виробництв та ліквідацією нерентабельних майстерень розпочалася боротьба з так званою "приватницькою діяльністю", яка фактично призвела до скорочення мережі, а отже, до погіршення умов побутового обслуговування населення [17, 31].

Загалом, зміни у державному курсі негативно вплинули на промислову кооперацію. Начальник словного управління у справах промислової та споживчої кооперації при РМ СРСР відзначав, що в 1 кварталі 1947 р. промислова кооперація різко погіршила свою роботу по виробництву товарів широкого вжитку, план за цей період по випуску валової продукції було виконано на 88,7%, а товарів широкого вжитку – на 93,7%, план з 25 областей виконали лише дві [18, 61].

Почала зростати кількість районів, у яких зовсім не було артілей. Так, якщо у 1947 р. з 763 адміністративних районів УРСР артілей не було в 98, або 13% районів, то у 1948 р. кількість районів, не охоплених промкооперацією, зросла до 23% – 172 райони не мали жодної артілі [19, 5]. А вже у 1949 р. артілей не було в 224 районах, або у 29% [20, 4].

Ті ж артілі, що працювали, розміщувалися вкрай нерівномірно. Наприклад, по системі Укоопіради у 1949 р. 320 артілей, або 47% від їх загальної кількості, знаходилися в обласних центрах та містах обласного підпорядкування [21, 68]. Нерівномірність розташування та укрупнення підприємств та артілей промкооперації свідчили про неврахування радянським керівництвом реальних потреб населення.

Таким чином, уже з середини 1940-х рр., коли артілі системи почали демонструвати перші успіхи, створювати умови для розвитку трудової та творчої ініціативи артільників, держава проявила своє справжнє ставлення до розвитку

промислової кооперації та її функцій. Адже промисловою кооперацією сталінське керівництво сприймало завжди тільки як допоміжний засіб переборення економічних труднощів та підйому народного господарства в країні, коли ж кооперація почала становити загрозу подальшому розвитку соціалістичної економіки, радянське керівництво пішло на поступове згортання її діяльності, що було закріплено в ряді урядових та партійних постанов та розпоряджень 1946 – 1948 рр. Погіршився й загальний стан артілей, що займалися виробництвом товарів широкого вжитку та побутовим обслуговуванням населення. Їх кількість саме з цього часу почала невпинно скорочуватися.

Партійно-радянське керівництво наголошувало, що промислова кооперація повинна відкривати нові підприємства по виробництву товарів для населення, ширше залучати до виробництва місцеву сировину, відходи державної промисловості. Для заохочення кооперування ремісників та підтримки процесів відновлення роботи артілей уряд законодавчо підтримував розвиток промкооперації. У спеціальних постановах встановлювалися пільги для промислових артілей: для організації виробництва промислової кооперації передбачалося передавати частину невикористовуваного в державній промисловості обладнання, інструменту та сировини, змінювався порядок оподаткування промкооперації; надавалась можливість промкооперації під контролем держави встановлювати ціни на товари, що вироблялися кооперативними організаціями, промартілям дозволялось розгорнути торгівлю товарами свого виробництва як у містах, так і в сільській місцевості, на базарах та ярмарках.

Висновки. Отже, промислова кооперація приховувала в собі можливість для розвитку приватницької діяльності, чого не могло допустити партійно-радянське керівництво. Тому під гаслами збільшення випуску промислової продукції, ліквідації малопотужних та нерентабельних промислових кооперативів було вирішено взяти курс на укрупнення та реорганізацію підприємств кооперативної промисловості та подальшу спеціалізацію артілей з метою їх наближення до державних підприємств та посилення контролю над системою в цілому.

1. Білоусов Р.А. Исторический опыт планового управления экономикой СССР. – М.: Мысль, 1983. – 319 с.; Буздалов И.Н. Возрождение кооперации. – М.: Экономика, 1990. – 173 с.; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.; Паршаков Е.А. Экономическое развитие общества. Концепция кооперативного социализма: Ист. исследование – Запорожье: Дикое поле, 1997. – 264 с.

2. Лейбович О.Л. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции в 40-50-х гг. М.: РОССПЭН, 2008. – 295 с.

3. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4871, Телеграммы за подписями Кагановича Л.М., Хрущова М.С. тов. Сталину И.В., секретарям обкомов КП(б)У, отчеты, доклады отдела торговли и общего питания ЦК КП(б)У, секретарей обкомов КП(б)У, Министерств госбезопасности, торговли, пищевой промышленности УССР о состоянии государственной и кооперативной торговли, 07.08.1947 – 20.12.1947 г. – 223 с.

4. ЦДАГО, ф. 1, оп. 78, спр. 324, Текст резолюции IX Укоопромсовета, июль 1949 г. Т.1. – 28 с.

5. ЦДАВО, ф 4963, оп. 1, спр. 15, Сводный годовой отчет УСПС по производственно-финансовой деятельности за 1946 – 1947 гг. – 112 с.

6. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4874, Телеграммы за подпями тов. Кагановича Л.М., справки, сведения отдела торговли и общественного питания ЦК КП(б)У, статистика управления УССР о расширении торговой сети и подготовке материально-технической базы торговли к отмене карточной системы, об обеспечении снабжения населения продовольственными и промышленными товарами, 08.03.1947 – 18.12.1947 г. – 92 с.

7. ЦДАВО, ф 2, оп. 8, спр. 1107, Матеріали про підсумки господарсько-фінансової діяльності Укоопромліспілки за 1949 р., 06.02.1950 – 24.07.1950. – 118 с.

8. ЦДАВО, ф 4964, оп. 1, спр. 455, Доклад президиума Укоопинсовета за годы первой послевоенной пятилетки, 1950 г. – 117 с.

9. ЦДАГО, ф. 1, оп. 80, спр. 735, Постановление президиума Центросоюза УССР и РСФСР, письма министерства сельского хозяйства УССР и Укоопспилки о заготовке картофеля, 11.02.1948 – 101.12.1948 г. – 45 с.

10. Кооперативы по производству товаров и оказанию услуг. – М., 1991. – 318 с.

11. ЦДАВО, ф 4964, оп. 1, спр. 208, Отчеты, доклады президиума УКСИ за 1949 – 1952 гг. – 205 с.
12. ЦДАВО, ф 4965, оп. 1, спр. 369, Сводный годовой бухгалтерский отчет Укоопромлессоюза за 1948 г. – 138 с.
13. ЦДАВО, ф 4966, оп. 1, спр. 135, Годовой отчет по основной деятельности "Укрпромсоюзкассы" за 1948 г. – 141 с.
14. ЦДАВО, ф 4966, оп. 1, спр. 144, Годовой отчет по основной деятельности "Укрпромсоюзкассы" за 1949 г. – 104 с.
15. ЦДАГО, ф. 1, оп. 78, спр. 346, Справка Укоопинсовета о деятельности системы кооперации инвалидов Украины, 1950 г. – 146 с.
16. ЦДАГО, ф. 1, оп. 81, спр. 6, Отчеты, справки, информации обкомов КП(б)У о ходе выполнения постановления СМ УССР и ЦК КП(б)У о развертывании кооперативной торговли, 1947 г. – 201 с.
17. ЦДАВО, ф 4964, оп. 1, спр. 441, Отчет о выполнении плана товарооборота по системе Укоопинсовета и по облкоопинсоюзам за 1951 г. – 124 с.
18. ЦДАВО, ф. 4960, оп. 1, спр. 43, Приказы начальника Главного управления делами промышленной и потребительской кооперации при СМ СССР за 1947 г. – 3 с.
19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 78, спр. 301, Итоги производственно-хозяйственной деятельности промкооперации УССР по материалам Укоопромсовета, 1948 г. – 78 с.
20. ЦДАГО, ф. 1, оп. 78, спр. 428, Докладная записка Укрпромсовета об итогах производственно-хозяйственной деятельности промкооперации в 1951 г., Т.3. – 103 с.
21. ЦДАВО, ф 4964, оп. 1, спр. 208, Отчеты, доклады президиума УКСИ за 1949 – 1952 гг. – 205 с.

В статье рассматриваются особенности промышленной кооперации в 1940-х гг. и изменение в партийно-государственном курсе в отношении ее развития.

Ключевые слова: промышленность, кооперация, партийно-государственный курс.

Annotation. Klimenko V.V. Changes are in a party state course on development of industrial co-operation (kn. 1940th). In the article the features of industrial cooperation in 1940th and change are examined in a party-state course in relation to its development.

Keywords: industry, co-operation, party state course.

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ ЧЕРНІГІВЩИНИ 20-х – ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ "РАДЯНСЬКА ОСВІТА"

У статті аналізуються матеріали, розміщені в громадсько-педагогічному часопису «Радянська освіта», присвячені проблемам освіти на Чернігівщині 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Автор доходить висновку, що, незважаючи на обмежену кількість матеріалів, журнал є важливим джерелом для вивчення розвитку освіти в регіоні.

Ключові слова: часопис, освіта, розвиток, регіон.

1920-і рр. були періодом певною мірою схожим на нинішній. Це був етап зміни освітньої системи, впровадження нових, творчих підходів до форм та методів педагогічної діяльності, варіативних навчально-виховних технологій. Цілком зрозуміло, що ці процеси знайшли відображення у тогочасній фаховій періодиці для освітян як складовій загального освітнього процесу в Україні.

Метою даної розвідки є аналіз матеріалів, присвячених проблемам навчання та виховання у Чернігівській губернії, що розміщені на шпальтах журналу «Радянська освіта». Відображення освітніх процесів, які відбувалися на Чернігівщині, на сторінках загальноукраїнських педагогічних журналів до цього часу не стало предметом дослідження істориків. З огляду на це, вважаємо за доцільне розглянути, якою мірою матеріали, присвячені Чернігівській губернії, присутні в громадсько-педагогічному часопису «Радянська освіта».

«Радянська освіта» – це громадсько-педагогічний журнал, що виходив з 1923 по 1931 рр. Він видавався у Києві, а згодом у Харкові почергово видавництвами «Червоний шлях», «Шлях освіти» та «Радянська школа». Даний часопис був друкованим органом Народного комісаріату освіти УСРР та Укрбюро ЦК робітників освіти.

Головним редактором першого номера журналу «Радянська освіта», який побачив світ у листопаді 1923 р., був В.П. Затонський. Відповідальним редактором другого номера журналу був М.В. Салько. До редакційної колегії входили, відповідно, О.К. Дорошкевич, Г.М. Іваниця, Б.В. Скарбек та Я.Т. Чепіга¹. Зважаючи на те, що «Радянська освіта» була офіційним органом Народного комісаріату освіти УСРР, М.В. Салько на посту відповідального редактора майже відразу змінив народний комісар освіти О. Я. Шумський, а згодом його наступник на цій посаді М. О. Скрипник. Він і був незмінним головним редактором часопису до 1931 р. У 1931 р. часопис було об'єднано з журналом «За політехнічну освіту» в новий журнал «Політехнічна школа».

Мета часопису найбільш чітко окреслена у зверненнях редакції до читацької аудиторії: «Радянська освіта» має на меті допомогти робітникам освіти, переважно сільському вчителю, знайти відповідь на питання сучасного громадського й особливо педагогічного життя та налагодити зв'язок його з центром»². «Радянська освіта» має на меті надати твердого суспільного характеру роботі радянського

© Дедович Дарія Валентинівна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

вчителя-громадянина, ув'язати шкільництво з життям трудових мас, поглибити зв'язок освітника з робітничо-селянським суспільством і загалом зміцнити громадсько-політичну установку вчительства»³, «Радянська освіта має завдання: допомогти нашому освітникові знайти найближчі, найпростіші й найлегші шляхи до комуністичної освіти й виховання тих кадрів дитинства й юнацтва, що ними він керує. «Радянська освіта» дає практичну відповідь на питання сучасного педагогічного життя і вказівки найреальніших метод виховання й освіти»⁴.

Що стосується цільової аудиторії часопису, то «Радянська освіта» була журналом перш за все сільського вчительства, його шукання й досягнення висвітлювалися в журналі насамперед. Більш того, зі звернення редакції можемо зробити висновок, що під час підготовки перших номерів часопису виникали проблеми з кількістю матеріалів – вчителі на місцях не брали активної участі у цьому: «...треба, щоб українські освітні робітники зрозуміли, що на свій часопис вони мають не тільки права, але й обов'язки до нього; треба, щоб вони самі відгукнулися на оті змагання «Радянської освіти» й колективно, масово взяли як-найдіяльнішу участь у своєму часописі»⁵.

Отже, навіть зважаючи на той факт, що 20-і рр. були періодом змін та відносно вільних пошуків на освітній ниві, досліджуючи періодичну пресу радянського періоду, маємо пам'ятати, що «в Україні вся преса – загальна й спеціальна – є пресою комуністичної партії, що бореться за соціалізм, за світову пролетарську революцію»⁶.

Журнал мав такі розділи: «Загальний», «Дитячий рух», «Методика та практика школи», «Політосвітня праця», «Життя школи й учителя», «За кордоном», «Політогляд», «Хроніка», «Бібліографія», «Інформація», «Листування».

Не всі розділи були постійно присутні в кожному номері журналу. Це залежало від того, якій події або подіям його присвячено. Наприклад, у номері «Радянської освіти» за листопад 1925 р. були присутні вступна стаття, розділи «Дитячий рух», «Методи й практика школи», «Як працює вчитель у нас і за кордоном», «Наука-техніка-господарство», «Політогляд», «Хроніка» та «Серед книжок та журналів»⁷. У кожному номері без винятку були присутні лише розділи «Хроніка», у якому відображалися важливі події у сфері освіти загальнодержавного значення – набір до шкіл, розширення шкільної мережі, накази та розпорядження Народно-го комісаріату освіти, та «Серед книжок та журналів», в якому друкувався огляд підручників, навчальних і методичних посібників і періодичної преси з освітніх питань. У другій половині 20-х рр. у часопису з'являються розділи, присвячені політехнізації школи – «Підручник політехнічної школи»⁸, «За політехнічну школу»⁹.

У середньому кожен номер журналу складався з 60-80 сторінок. Передплата «Радянської освіти» на рік коштувала 3 крб., на півроку – 1 крб. 50 копійок, на 3 місяці – 80 копійок. Один примірник журналу коштував 30 копійок¹⁰.

Авторами статей у «Радянській освіті» були як науковці, фахівці з педагогіки, психології та педології (проф. Суліма, проф. Анан'їн, проф. Готалов-Готліб, проф. Булаховський, проф. Пономар'єв), так і кореспонденти з регіонів УСРР, переважно сільські вчителі, завідувачі шкіл та інспектори окружних інспектур народної освіти. На сторінках журналу також зустрічаються статті та оповідання письменників В. Еланського «Дитячий будинок»¹¹, Остапа Вишні «Такий досвід – і не оцінили»¹², відомого краєзнавця з Чернігівщини А. Розанова¹³.

Безумовно, маємо відзначити, що всі матеріали у журналі друкувалися українською мовою, але, на жаль, її рівень, особливо в дописах сільських кореспондентів, був досить низьким. Серед недоліків найчастіше трапляються русизми та дослівний переклад з російської мови (це стосується навіть статей, присвячених українізації).

Частина матеріалів була присвячена подіям у регіонах України. Проаналізувавши увесь масив номерів часопису, доступний для дослідників, можемо констатувати, що кожному регіону відводилася приблизно однакова кількість статей

– як правило, 5-6. Саме стільки матеріалів присвячено Київщині, Харківщині, Одещині, Чернігівщині, Полтавщині, Волині та Донбасу.

Переважаю ці статті подають інформацію про вчительські з'їзди, перепідготовку вчителів, практичний досвід із впровадження комплексної системи навчання та дальтон-плану. Зустрічаємо також матеріали, які стосуються антирелігійної пропаганди серед учнів, досягнень та проблем учнівського самоврядування, виставкової роботи, організації позакласної роботи зі школярами. Саме останньому пункту в нашому переліку присвячена стаття В. Коряка «Учительський побут», вміщена у другому номері журналу за грудень 1923 р.¹⁴ Автор здійснив огляд позакласних занять учнів у різних губерніях, зокрема, і в с. Носівка на Чернігівщині. Він зазначає: «У с. Носівці вже три роки є сільсько-господарський гурток молоді, що утворив самотужки досвідну станцію... На другий рік гурток поділяється на кілька груп: садівників, кролівників, городників, насіннярів, квітників, пасічників, шовківників. Гурток бере участь у Ніжинській виставці й дістає нагороду... Цілий район заврушився: по різних селах організуються подібні сільсько-господарські гуртки молоді»¹⁵. Незважаючи на те, що стаття присвячена тяжким матеріальним та побутовим умовам життя сільських учителів, основною нотою в ній пролунали активність та ентузіазм учнівської молоді, яка, експериментально займаючись сільським господарством, намагалася хоча б частково забезпечити вчителів продуктами харчування: «Цей рух подекуди підтримує місцеве вчительство»¹⁶.

Достатньо інформативною, на наш погляд, є стаття «Губз'їзд у Чернігові», надрукована у сьомому номері за 1924 р.¹⁷ Вона присвячена губернському з'їзду робітників освіти, що відбувся у Чернігові 21 березня 1924 р. На з'їзді було констатовано існування багатьох труднощів у сфері освіти на місцях. У статті відзначалося, що: «Матеріальний стан робітників освіти на Чернігівщині тяжкий. Особливо це стосується до сільських робітників, які ще знаходяться на договірних підставах». Через недостатність державних дотацій (500 000 крб.) губнаросвіті зі спілкою робітників освіти довелося скоротити сітку шкіл на 20%. Досить гостро, незважаючи на недостатню кількість учителів у губернії, стояла і проблема безробіття: «Безробітних в спілці рахується 400 душ, з них більшість технічні службовці дитдомів і шкільні робітники невисокої кваліфікації»¹⁸.

Деякі статті та матеріали про Чернігівщину присвячено перепідготовці вчителів, адже ця справа була однією з найактуальніших з огляду на необхідність побудови нової системи освіти в державі. Саме цій темі присвячена велика стаття В.Семенова «Губкурси по педперепідготовці в Чернігові», розміщена в журналі у липні 1924 р. Як стверджує автор, «Курси мали завдання не стільки навчити, дати формальні знання, скільки, головним чином, поставити віхи нового шляху педагогічної думки, зацікавити ними сільського робітника освіти, познайомити з новими методами навчання, що цілком координується з освітньою політикою Народного Комісаріату Освіти»¹⁹. Цим завданням цілком відповідали й дисципліни, прочитані курсантам: курс обліку педпраці, різниця систем народної освіти в РРФСР і УРСР, курс нових педтечій у школі, основи дитруху, методика мови, українська й російська література, нові навчальні програми, школа на селі з сільськогосподарчим ухилом, економічний огляд губернії, охорона здоров'я, природознавство, народне господарство республіки, аграрна політика, неп, кооперація, політекономія, основи історичного матеріалізму, ленінізм.

На курсах були присутні вчителі з усіх районів губернії, всього 182 курсанти, з яких 148 – з сільської місцевості. Навчання відбувалося протягом 6 тижнів. З 349 навчальних годин 120 годин було відведено для практичних занять.

Отже, справді, головним на курсах перепідготовки було поставити вчительство на нові рейки: «В промовах було підкреслено, що вчительство за час революції позбулось шкідливих ухилів, відсіяло усі негідні елементи, прилучилось щільно до пролетарських мас, несе на селах велику громадську працю»²⁰.

Аналогічні курси перепідготовки вчителів функціонували в усіх регіонах Ук-

раїни. Так, у матеріалі під назвою «Полтавські й Чернігівські курси для перепідготовки», розміщеному у сьомому номері за 1924 р., автор подав порівняльний аналіз проходження вчителями курсів у Полтаві та у Чернігові й відмітив більшу зацікавленість та вищий відсоток відвідування курсів чернігівською аудиторією: «...Почувалося, що тут освітники, ще не «збалувані» курсами, й без офіційного обліку дають 100% відвідування. Особливо новиною для більшості чернігівців було все, що торкалося саме української школи, українського навчання... Делегованих з матеріальною допомогою було 150 курсантів, по двоє на район, але бодай чи не більше було «добровільних» слухачів, що про них доводилося дивуватися, як то, заробляючи не більше 10 карбованців на місяць, у когось є ще змога йти в «добровільні слухачі» й утримувати себе в місті «на свої кошти»²¹.

Ми згадували, що виставкова робота навчальних закладів була однією з тем для матеріалів, які надсилалися до «Радянської освіти». Відомий краєзнавець із Чернігівської губернії А. Розанов став автором статті «Школи Чернігова на виставках» у номері журналу за липень 1924 р.²² У ній дослідник виклав враження випускників Остерських педагогічних курсів, які відвідали шкільні виставки в школах ім. Шевченка, ім. Коцюбинського, ім. Леніна, у школі № 6 та у дитячому містечку в м. Чернігові, на яких експонувалися роботи самих учнів та спільна творчість школярів і педагогів – карти, діаграми, графіки, малюнки, експонати з природознавства: «Після огляду виставки в школі ім. Коцюбинського одна з екскурсанток виявила загальну думку в такій формі: «Бачу, що всім нам треба ще починати знову навчання в сучасній семирічці»²³.

Та найбільше, судячи зі статті, екскурсантів зацікавила школа № 6: «Ця школа міститься в невеличкому одноповерховому будинку, а не в шкільному палаці, не має, видимо, ніяких спеціальних коштів, але робота педагогічна в ній зацікавила більш за все курсантів, як майбутніх сільських вчителів. В селі в їх розпорядженні не буде ні двоповерхового будинку з кабінетами та лабораторіями, ні багатой бібліотеки, ні фарб, ні гарного паперу; не буде навіть, можливо, звичайного паперу та олівців, взагалі нічого – крім колективу учнів та педагогів, об'єднаних спільною волею до роботи»²⁴.

Яскраве враження справили на екскурсантів методи обліку та роботи у школах Чернігова. Зокрема, у школі ім. Коцюбинського «...щоденно учні в окремих зшитках по черзі записують усе, що пророблено та взагалі відбулося в групі; на підставі цих записів складається триместрового відчита по окремих дисциплінах, який заслухують на окремому триместровому ранку». На відміну від сільських шкіл, «...всюди провадиться комплексна система навчання, в деяких школах введено дальтон-плани»²⁵.

Окрім інформації про шкільне життя, на сторінках «Радянської освіти» подавалися відомості й про життя працівників освіти, зокрема щодо турботи радянського керівництва про долю сільських вчителів. Так, щоліта Спілкою робітників освіти (далі – Робос) організовувалися екскурсії сільських освітян до Москви: «Екскурсантів буде ознайомлено з Москвою як політичним, промислово-економічним та культурно-художнім і педагогічним центром» [25]. Для України ЦК та ВУЦП Робос було відведено 60 місць, які згодом було розподілено між губернськими спілками робітників освіти. До I групи, яка перебувала у Москві з 9 до 15 червня, потрапили й 7 сільських учителів із Чернігівщини. Крім них, до групи входили також освітяни з Катеринославщини, з Поділля, Волині та з Автономної Молдавської СРР²⁶.

Зусиллями ЦК Робос екскурсанти отримали п'ятдесятивідсоткову знижку на пересування залізницею. Окрім цього, освітяни з України за рахунок ЦК профспілки користувалися безкоштовною квартирою та забезпечувалися харчуванням. Спілка робітників освіти також забезпечувала екскурсантів керівником-екскурсоводом. План перебування у Москві передбачав відвідування екскурсантами музеїв, галерей та один раз театру за рахунок ЦК Робос. Ніяких інших видатків ЦК на себе не брав. Місцеві організації та екскурсанти були заздалегідь

попереджені про те, що вони мали бути забезпечені власними коштами, адже ніяких інших видатків, окрім вищезазначених, держава на себе взяти не могла²⁷. Таким чином, можемо зробити висновок про турботу держави про культурний розвиток кадрів освітян на місцях.

Наприкінці 20-х рр. у журналі «Радянська освіта» простежується тенденція до зменшення кількості матеріалів, присвячених окремим регіонам УСРР, натомість значно зростає кількість політичних, пропагандистських статей, які спонукали селян підвищувати обсяги хлібозаготівель, популяризували колгоспи, мали антирелігійний характер. Чернігів та Чернігівщина у них згадуються побіжно, поряд з іншими містами, тому, на нашу думку, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. інформативність часопису «Радянська освіта» як джерела вивчення розвитку освіти на Чернігівщині знижується. Більшість згадок про проблеми в освітній та культурній сферах області пов'язані зі статистичними матеріалами.

Наприкінці 20-х рр. неабиякого поширення в державі набуло питання українізації, що, природно, знайшло своє відображення у часопису для освітян. З 1928 р. фактично кожен номер «Радянської освіти» починався зі вступної статті народного комісара освіти М. Скрипника, котрий, як ми вже зазначали, був і головним редактором часопису. Ці статті стосувалися кампанії боротьби з неписьменністю²⁸, питань уніфікації систем освіти в УСРР та РСФРР²⁹ та, звичайно, вирішення національного питання в УСРР³⁰.

Інші автори також присвячували значну увагу національному питанню та українізації. Зокрема, М. Авдієнко у статті «Народня освіта на Україні в 1927-28 році» зазначає, що для багатьох міст УСРР залишаються характерними русифікаторські тенденції. Серед них називає Дніпропетровськ, Маріуполь, Миколаїв, Сталіне та Чернігів. Автор відзначає, що по м. Чернігову українською мовою розмовляють лише 37,8% учнів, тоді як російською мовою 28,1%: «Отже справа українізації шкіл в цих місцях в небезпеці і на це слід звернути увагу»³¹.

Статистичні відомості щодо відсоткового співвідношення українського населення та учнів в українських школах поділяють й інші автори. Так, у статті «Трудова школа на Україні» П. Лукашенка повідомляється, що по м. Чернігову українське населення становить 57%, а частка учнів, які відвідують українські школи, – 37,8%³².

На сторінках громадсько-політичного журналу «Радянська освіта» перевага надавалася матеріалам загальноукраїнського значення, кількість статей, що пряму стосувалися Чернігівщини, є незначною. Тим не менш, цінність цих матеріалів, на нашу думку, в тому, що вони написані очевидцями подій (переважно вчителями, випускниками педагогічних курсів), а тому, на відміну від архівних матеріалів, містять не лише факти, а й емоційні та оціночні судження, на які також потрібно звертати увагу, вивчаючи освітні процеси. Крім цього, отримуючи інформацію зі сторінок часопису (зокрема, статистичні відомості), ми маємо можливість порівняти її з відомостями, які дають нам матеріали архівів, та переконатися у її достовірності.

1. Радянська освіта. – 1923. – № 2.
2. Радянська освіта. – 1926. – № 2.
3. Радянська освіта. – 1926. – № 9.
4. Радянська освіта. – 1923. – № 2.
5. Там само.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 852.
7. Радянська освіта. – 1925. – № 12. – Зміст.
8. Радянська освіта. – 1931. – № 1.
9. Радянська освіта. – 1931. – № 3-4.
10. Радянська освіта. – 1923. – № 2.
11. Еланський В. Дитячий будинок / В. Еланський // Радянська освіта. – 1928. – № 9. – С. 92.
12. Вишня О. Такий досвід – і не оцінили / О. Вишня // Радянська освіта. – 1923. – № 2. – С. 61.

13. Розанов А. Школи Чернігова на виставках / А. Розанов // Радянська освіта. – 1924. – № 7. – С. 74.
14. Коряк В. Учительський побут / В. Коряк // Радянська освіта. – 1923. – № 12. – С. 57.
15. Там само. – С. 60.
16. Там само. – С. 60.
17. Губз'їзд у Чернігові // Радянська освіта. – 1924. – № 7. – С. 110.
18. Там само. – С. 110.
19. Там само. – С. 71.
20. Там само. – С. 72.
21. Ол. Л. Полтавські й Чернігівські курси для перепідготовки / Л. Ол. // Радянська освіта. – 1924. – № 7. – С. 84.
22. Розанов А. Школи Чернігова на виставках / А. Розанов // Радянська освіта. – 1924. – № 7. – С. 74.
23. Там само. – С. 74.
24. Там само. – С. 74.
25. Радянська освіта. – 1925. – № 6–7. – Обкладинка.
26. Там само. – Обкладинка.
27. Там само. – Обкладинка.
28. Скрипник М. Великий почин / М. Скрипник // Радянська освіта. – 1928. – № 11. – С. 3.
29. Скрипник М. Про системи народної освіти / М. Скрипник // Радянська освіта. – 1929. – № 3. – С. 3.
30. Скрипник М. Національне питання в УСРР / М. Скрипник // Радянська освіта. – 1929. – № 1. – С. 1.
31. Авдієнко М. Народня освіта на Україні в 1927-28 році / М. Авдієнко // Радянська освіта. – 1928. – № 10. – С. 15.
32. Лукашенко П. Трудова школа на Україні / П. Лукашенко // Радянська освіта. – 1929. – № 6. – С. 21.

В статтє анализируютя материалы, размещенные в общественно-педагогическом журнале «Радянська освіта», посвященные проблемам образования на Черниговщине 20-х – начала 30-х гг. XX в. Автор приходит к выводу, что, несмотря на ограниченное количество материалов, журнал является важным источником для изучения развития образования в регионе.

Ключевые слова: журнал, образование, развитие, регион.

The information about educational problems in Chernigiv region in 1920th – the beginning of 1930th, assigned in “Radyanska Osvita” magazine, is analyzed in the article. The author comes to a conclusion, that the magazine is an important source of information for studying the development of education in the region, though the amount of materials is rather limited.

Key words: magazine, education, development, region.

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА (70 – 90-і роки ХІХ ст.)

У статті аналізується діяльність гласних Чернігівської міської думи в напрямку організації медичного обслуговування населення.

Ключові слова: гласні, дума, управа, лікар, фельдшер, медичне обслуговування населення.

Виборні інституції Чернігова, що функціонували на засадах міських положень 1870 і 1892 рр., вирішували не лише різноманітні проблеми господарсько-побутового характеру, але й переймалися питаннями соціальної сфери. З-поміж них – організація медичного обслуговування населення.

У дореформену епоху (маємо на увазі до ліберальних реформ 60 – 70-х років ХІХ ст.) еліта тогочасного суспільства не мала клопоту з медичним забезпеченням, звісно, на рівні тодішньої науки. Вона користувалася послугами фахівців, зазвичай іноземних, могла дозволити собі пройти курс лікування за кордоном, зрештою, матеріальний статус і спосіб життя виступали тими чинниками, котрі уможлилювали проводити елементарну профілактику різноманітних захворювань, не допускаючи їх виникнення.

Значно складніше було отримати медичну допомогу простому населенню, особливо жителям периферії. Традиційно вони лікувалися народними методами, які передавалися з покоління в покоління. У разі потреби зверталися до знахарів, котрі зналися на лікарських травах і замовляннях. Скажімо, якщо скаржилися на головний біль, знахар давав нюхати спирт, одеколон, сіль, м'яту; захворювання шлунково-кишкового тракту – пропонував пити декокт (відвар із лікарських трав); серцево-судинних – пускав кров шляхом надрізування вен. До речі, останній спосіб був досить популярним. Вважалося, що таким чином випускали “погану кров”, після чого організм очищався, хвороба припинялася. Окрім лікарів, займалися цим ще й цирульники. На вивісках цирулень зазначалось “і кров пускаємо”¹.

Домашні методи лікування виявлялися дієвими при нескладних захворюваннях, коли ж йшлося про ускладнення чи проблеми інфекційного характеру, що могли спричинити епідемію, то вони були безсилі. Лікуванням, як, зрештою, будь-якою іншою справою, повинні займатися фахівці. До такої думки урядовці прийшли ще в 30-х роках ХVІІІ ст., коли, згідно з розпорядженням Сенату від 1737 р., у 56 великих містах Російської імперії запровадили посади міських лікарів. Їхніми прямими обов'язками стали профілактика і боротьба з інфекційними хворобами, надання медичної допомоги населенню, проведення судово-медичної експертизи. Варто звернути увагу, що уряд лише ініціював ідею призначення міських лікарів, тобто виступив своєрідним генератором справи, але фінансова сторона повністю покладалася на плечі виборного управління. Саме останнє мало забезпечувати лікарів житлом і своєчасно виплачувати заробіток (у середньому по 12 руб. на місяць). Відтак у 1737 р. міські лікарі з'явилися в Чернігові, Ніжині, Прилуках, Стародубі, з 1775 р. – в інших населених пунктах Чернігівської губернії².

Із 1785 р. у Чернігові відкрився стаціонарний заклад для надання медичної

© Шара Любов Миколаївна – доцент кафедри історії слов'ян Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

допомоги військовим, інвалідам, безпритульним та арештантам. Інші верстви суспільства мусили викликати лікаря додому, хоча зробити це було досить складно. Річ у тім, що міські лікарі, формально працюючи як штатні спеціалісти, реально виконували свої обов'язки лише 2-3 дні на тиждень. Протягом решти днів вони надавали допомогу жителям повіту, тобто працювали в системі роз'їзної медицини (були на виїздах). Така система виявилася недосконалою, навіть самі лікарі називали її "грою у хованки", оскільки хворим було важко їх знайти³.

Поліпшилася ситуація лише після того, як у Чернігівській губернії започаткували земське самоврядування, передавши до його компетенції медичне обслуговування населення. З листопада 1865 р. Чернігівська земська управа взяла під свій контроль богоугодні заклади, підпорядковані в дореформений час Приказу громадської опіки, та повітові лікарні. Найрезультативнішою діяльністю земств виявилася у напрямку трансформування роз'їзної медичної практики. Провідні лікарі-земці ініціювали організацію лікарських округів із фельдшерськими пунктами та амбулаторний прийом хворих. Територія губернії була поділена на дільниці, в центрі яких відкрили лікарні з амбулаторіями, інфекційними відділеннями та кількома фельдшерськими пунктами. Зазвичай лікарська дільниця розраховувалася на 10 тис. осіб, радіусом обслуговування до 17 верст (верста дорівнює 1,0668 км). Протягом 15 років (1865 – 1880 рр.) на теренах Чернігівської губернії зорганізували 46 дільниць, у кожному повітовому містечку діяло по одній лікарні⁴. Станом на 1895 р., працювали 83 лікарські дільниці, охоплюючи 545 кв. верст, де мешкали 26710 чел.⁵

Після реформування виборного управління Чернігова, яке згідно з Положенням 1870 р. теж отримало можливість вирішувати проблеми медичного обслуговування населення, місто орендувало в повітовій земській лікарні певну кількість ліжок для чернігівців (медичний заклад підпорядковувався Чернігівській повітській управі). У середньому на утримання одного хворого асигнувалося по 25 коп. за добу. Зазвичай першочергово гроші виділялись на лікування незаможних жителів, військовослужбовців, пожежників. Обслуговування бідних міщан покривалося коштом міщанських управ (міщани, як окремий соціальний стан, формували касу взаємодопомоги на випадок екстрених потреб, скажімо неврожаю; розпоряджалася грошима обрана управа). Матеріально забезпечені жителі отримували медичну допомогу за власний рахунок і, як правило, надавали перевагу домашньому лікуванню. Загальні витрати Чернігівської земської лікарні зростали з року в рік. Так, упродовж тридцяти років вони збільшилися майже у 5 разів. Якщо в 1866 р. сягало 26213 руб., через десять років – 55933 руб., 1886 р. – 66016 руб., 1896 р. – 120 тис. руб.⁶ Таке швидке зростання зумовлене різноманітними факторами. Першочерговим, на нашу думку, було розширення спектра медичних послуг, використання нових методів лікування, зокрема вакцинації, активізації профілактичних заходів, збільшення кількості пацієнтів, передусім у роки російсько-турецьких воєн, поширення епідемії.

Збільшення витрат лікарні змусило земців шукати нові шляхи надходжень або способи розширення існуючих джерел доходів. Зокрема, у 1895 р. на засіданні земського зібрання було вирішено змінити плату за лікування, підвищивши з 25 коп. до 40 коп. за добу. Таку суму передбачалося брати упродовж наступних двох років, вона не мала поширюватися на психічно хворих. Земці наголосили, що навіть 40 коп. за добу не відповідає реальним потребам лікарні. Перебування пацієнта обходиться майже вдвічі дорожче⁷. Звісно, вони мали рацію. Утім, коли мова заходила про зростання міських витрат на об'єкти загальногубернського користування, гласні Чернігівської думи досить емоційно реагували на такі речі. З одного боку, це нові видатки, з іншого – звучала думка, що послугами земських чи державних закладів або установ користуються жителі всієї губернії, то чому ж міська громада повинна витратити власні кошти. Подібні твердження щодо повітової лікарні лунали вже в 70-х роках, відразу ж після реформування виборного управління Чернігова. Гласні були переконані, що, відкривши міську лікарню або

хоча б прийомний покій, можна самим контролювати витрати на лікування, бути впевненими у правильності їх використання. Тому в 1876 р. дума ініціювала організацію прийомного покою для надання діагностично-консультаційних послуг. Було знайдено відповідне приміщення (дерев'яний будиночок на чотири кімнати, де містилося помешкання лікаря і проводився прийом хворих), придбано обладнання, медичні препарати, запрошено на роботу лікаря та фельдшера.

Робочий день лікаря тривав 4 години, упродовж яких він безкоштовно допомагав малозабезпеченим чернігівцям. Заможні користувалися його послугами лише на платній основі. Як свідчать статистичні дані, лікар не залишався без роботи. Так, у 1878 р. медичну допомогу отримали 2251 чол., 1879 р. – 3800, 1880 р. – 4413, 1889 р. – 4600, 1890 р. – 5922 особи. Серед останніх за соціальним складом нараховувалося 64,3% – міщан, 26% – селян і козаків, 4,6% – дворян, 4% – солдат, 1,1% – духовенства⁸. У 1897 р. прийомний покій відвідали 8824 хворих⁹.

Попри це, варто вказати, що на думку столичного чиновника – сенатора О. Половцова, прийомний покій Чернігова не відповідав потребам населення, не витримував порівняння щодо надання кваліфікованої медичної допомоги зі стаціонарними лікарнями¹⁰. Звісно, все це правильно, місто повинне мати власну лікарню, але, враховуючи ті умови, в які урядовці поставили виборні управління, позбавивши їх можливості автономно розпоряджатися місцевим бюджетом, змушивши першочергово фінансувати загальнодержавні потреби, натомість соціальної сфери – за залишковим принципом, організація прийомного покою все ж заслуговує на увагу. На його потреби, у тому числі оплату роботи лікаря і фельдшера, витрачалося з міського бюджету в середньому по 1630 руб. Окрім того, близько 360 руб. виділялося на купівлю медичних препаратів для малозабезпечених жителів Чернігова¹¹.

Органи самоврядування також утримували штатного міського лікаря, асигнуючи щорічно на оплату його роботи близько 200 руб. Звичайно, такої суми було не достатньо для утримання родини, тим паче, що навіть повітове місто Новгород-Сіверський виділяло значно більше – 800 руб.¹² Із метою стимулювання нелегкої лікарської практики у 1890 р. Міністерство внутрішніх справ ухвалило рішення про державні дотації на збільшення оплати праці медиків. Отож чернігівський лікар отримував, крім грошей з місцевого бюджету, ще 160 руб. державної допомоги¹³. Поступово дотації, як, власне, й платня, зросли. Скажімо, у 1897 р. остання сягала 1200 руб.¹⁴

Найбільше зусиль для поліпшення медичного обслуговування населення виборне управління Чернігова докладало під час поширення інфекційних захворювань. Зазначимо, що епідемії були звичним явищем і, часто повторюючись, забирали тисячі життів. Незважаючи на те, що Чернігів останньої третини XIX ст. був порівняно невеликим містом, у ньому не зафіксовано високого рівня міграційних процесів, транзитних потоків, поза тим механізм розповсюдження інфекційних захворювань характеризувався помітною активністю. У 1872 – 1873 рр. лютувала холера, 1879 р. – чума, 1887 – 1888 рр. – дизентерія, дифтерія, 1892 – 1893 рр. – знову холера, 1897 р. – черевний тиф. Жителі хворіли на малярію, лихоманку, кір, різноманітні венеричні інфекції, щоправда, в менших масштабах¹⁵.

Найпоширенішими були захворювання, пов'язані з травним трактом, хвороби дихальних шляхів, кров'яні і зовнішніх покривів. Боротися з ними було складно в силу кількох факторів. По-перше, спостерігався низький рівень санітарних умов, якісних характеристик продуктів харчування і питної води. Як відомо, в організмі людини є різноманітні хвороботворні бактерії, проте, при відповідних умовах особистої гігієни, санітарії помешкання, місця роботи, тобто мікроареалу проживання і харчування, збудники інфекцій не активізуються. Зі стану пасивного очікування їх виводить передусім погіршення життєвого рівня. Недаремно науковці називають частину вищевказаних захворювань “соціальними хворобами”. Такої ж думки дотримувалися й в позаминому столітті. Так, у 1879 р. у кількох чернігівських родинах зафіксували прояви висипного тифу. Управа відразу ж ство-

рила санітарну комісію на чолі з лікарем Д. Лавриненком, поставивши перед нею завдання ознайомитися з санітарно-гігієнічним станом будинків хворих та умовами їхнього життя. В результаті роботи (оглянули 15 дворів), комісія дійшла висновку, що основною причиною поширення інфекційного захворювання у сім'ях М. Лейкіна, Є. Татарова та інших мешканців П'ятницької вулиці були важкі матеріальні умови. Саме вони не дозволяли підтримувати належну санітарію, нормально харчуватися, здійснювати своєчасне медичне обстеження. На думку членів комісії, механізм поширення інфекційних збудників значною мірою корелюється з рівнем життя людини¹⁶.

Другим фактором, що ускладнював боротьбу з епідеміями, була відсталість периферійної медицини, відсутність елементарних лікарських препаратів, хоча вже знали природу основних хвороботворних збудників і проти них винайшли антидоти. Так, у 1796 р. Е. Дженнер відкрив вакцину проти віспи. Він помітив, що доярки, котрі перехворіли коров'ячою віспою, не хворіли на людську. Взявши ці спостереження за основу, лікар винайшов вакцину (вакцина з латинського слова "вакка" – корова), що перемогла хворобу¹⁷. У 1882 – 1883 рр. Р. Кох дослідив бацилу туберкульозу та холерний вібріон, 1888 р. М. Гамалея запропонував використовувати для захисту від холери мертві бацили¹⁸, 1886 р. І. Мечніков заснував в Одесі бактеріологічну станцію, що спеціалізувалася на виготовленні вакцин проти сказу, винайденої Л. Пастером¹⁹, 1892 р. В. Хавкін (учень І. Мечнікова) відкрив вакцину проти холери²⁰, того ж 1892 р. німці Леффлер, Берінг і француз Ру виготовили сироватку проти дифтериту²¹. Як бачимо, епідеміологічна медицина не тушцювала на місці, розвивалася, але лікарські новинки використовувалися в основному в столичних або промислових центрах, до яких, на жаль, не належав Чернігів. І третій чинник, через який інфекційні захворювання набирали масштабного характеру, – забобонність населення. Ще не стався переворот у свідомості людей, вони свято вірили у вищі сили, зверталися за допомогою до них, а не до лікарів.

Гласні Чернігівської думи абсолютно справедливо вважали, що надійними способами попередження епідемій є профілактична робота та імунізація населення. Попереджувальна санітарно-гігієнічна діяльність передбачала розробку і розповсюдження управою обов'язкових правил щодо профілактики захворювань. Зазвичай, у них йшлося про дотримання елементарних правил особистої гігієни, чистоти в помешканнях, санітарних норм у процесі виробництва і реалізації харчових продуктів, вживання чистої води, своєчасне проведення вакцинації тощо. Виконання даних вимог не складало труднощів для матеріально забезпечених родин. Ті ж чернігівці, котрі не мали можливості купувати якісні харчі або чисту воду, могли скористатися безкоштовною ідальнею або чайною (відкривалися за міський кошт)²². Проблема постачання якісної води вирішилася з появою міського водогону. При перших спалахах інфекційних захворювань видавалося розпорядження про безкоштовне забезпечення бідних сімей водогінною водою²³. Таким способом не лише намагалися перешкодити розповсюдженню хвороботворних збудників, а й переконати населення у якісних перевагах води з водогону, відучити їх від споживання води зі Стрижня.

Обов'язкові розпорядження видавалися щодо обережного поводження із домашніми собаками і котами як потенційними переносниками вірусної інфекції сказу. Механізм передачі досить простий – домашніх тварин могли покусати заражені дикі тварини, а ті – власних господарів або інших людей. Тому, щоб не допустити захворювання на сказ, перетворення його в чергову епідемію, господарям наказувалося утримувати собак на ланцюгу. Якщо за ним помітили незвичайну поведінку – негайно повідомити ветеринара. Вживали заходи щодо безпритульних собак, як правило, їх знищували. Управа купувала отруйні препарати, найняті робітники розкидали їх по вулицях чи у місцях найбільшого скупчення собак, потім вивозили трупи. Даний метод боротьби виявлявся не зовсім ефективним, оскільки часто отруйні речовини поїдали свійські тварини. Проте на той момент саме таким способом намагалися попередити розповсюдження сказу²⁴.

Ключова позиція в процесі профілактичної роботи належала імунізації. Міська влада дбала про своєчасне її проведення, забезпечення лікарів цілющою сироваткою. Передусім активно застосовували вакцину проти віспи. Спочатку її замовляли у Санкт-Петербурзі, згодом з'явилася можливість отримувати сироватку у межах губернії, купуючи у віспяних телятниках. У 1882 р. лікарі-земці Ніжинського повіту успішно провели щеплення детритом. Для його виготовлення здоровим телятам вводили авірулентний варіант вірусу. Через 4-5 днів дозрілі віспинки, збудники хвороби, обробляли і прищеплювали людині, спричиняючи легку форму захворювання. Після одужання вироблявся імунітет – стійке неприйняття збудника віспи²⁵. У 1886 р. віспяний телятник відкрили у Чернігові, першим його завідувачем призначили лікаря П. Буштета, а з 1889 р. – жінку-лікаря М. Кранц, котра перебувала на цій посаді понад 40 років²⁶.

Для проведення щеплень дума запрошувала лікарів і фельдшерів, у разі загрози епідемії навчалися 1-2 добровольці. Вакцинація проводилась у спеціально відведених приміщеннях, зазвичай, пристосованих для подібної процедури. У середньому, на імунізацію населення асигнувалося по 400-500 руб. упродовж року²⁷. Обсяги фінансування варіювались у залежності від наповненості місцевого бюджету та кількості зроблених щеплень. Останній чинник мав вагоме значення, оскільки чернігівці ухилялися від імунізації. Як уже зазначалося, традиційна ментальність пересічних громадян штовхала їх до знахарів і народної медицини. За кваліфікованою допомогою зверталися лише у крайньому випадку, коли хвороба була на останній стадії і лікарське втручання не мало сенсу. З метою попередження такої ситуації, гласні вдавалися до примусового щеплення, передусім дітей. Причому робилося це досить серйозно. Склалися списки тих родин, котрі ухилялися від імунізації, і подавалися на розгляд мирового судді. Згідно зі ст. 29 Статуту про покарання мировими судьями, на порушників чекав вирок, ухвалювався вердикт про стягнення штрафу та обов'язкове щеплення. З іншого боку, органи самоврядування заохочували медичних працівників збільшувати кількість вакцинацій і ревакцинацій²⁸. Найбільшою подякою було отримання срібної медалі, заснованої ще Катериною II з нагоди успішного проведення варіоляції (до появи сироватки проти віспи використовували давньосхідний спосіб попередження хвороби – варіоляцію. У ніздрю здорової людини вводили висушений гній віспинок хворого, який одужав. Хвороба протікала, як правило, у легкій формі, в організмі формувалася захисна реакція на віспині збудники)²⁹.

Своєчасно проведені попереджувальні заходи дозволяли уникнути епідемій. Так, у червні 1896 р. в Чернігові було заплановане відкриття мощів святого Феодосія і, звісно ж, очікувався наплив богомольців із різних регіонів країни. Органи самоврядування взяли до уваги можливість занесення хвороботворних збудників через велике скупчення населення (губернатор також попередив про це думу, розпорядився вжити необхідних заходів для недопущення епідемій). Місто умовно розділили на кілька зон, у кожній з них сформували санітарні загони. Їхнім прямим обов'язком був контроль за санітарно-гігієнічним станом приватних садиб, закладів громадського користування. Санітарна комісія, міський лікар і фельдшери мали працювати в посиленому режимі. Управа розробила й подала на затвердження думи проект заходів, спрямованих на покращання санітарних умов у Чернігові. За рахунок міського бюджету відкрили їдальні та чайні, де богомольці за символічну платню мали змогу купити чаю чи порцію гарячої страви³⁰.

Якщо ж попереджувальна діяльність не ставала на заваді поширенню інфекційних захворювань, вони набували епідеміологічного характеру, тоді вживалися необхідні заходи для їх локалізації та приборкання. Місто умовно розділялося на кілька частин на чолі з санітарними попечителями, для допомоги яким призначалися помічники-добровольці. Їхнім обов'язком був контроль за певною частиною міської території, виконання розпоряджень управи, організація транспортування хворих, їх ізоляція, перевірка санітарно-гігієнічного стану приватних будинків, громадських закладів тощо.

Серед найнебезпечніших хвороб була холера. Зауважимо, що холера вперше потрапила до Росії в 1823 р. через Астрахань зі Сходу. На той час вона не спричинила епідемії, досить швидко припинилася. Повторно проявилася в 1830 р. і впродовж двох років її вогнища охопили майже всю країну, забравши 230 тис. осіб. Загалом, із 1823 по 1910 рр. на теренах Російської імперії було 44 холерні роки, тобто прості математичні підрахунки доводять, що в середньому епідемії повторювалися через рік³¹. Зокрема, у 1872 – 1873 рр. під час епідемії холери у Чернігові утворили 9 дільниць, відповідальними за які призначили попечителів-лікарів І. Демидовича, Д. Лавриненка, І. Лагоду, П. Щиткова та інших. Кожному з них допомагали по 5 добровольців, котрі щоденно обходили будинки у своїй частині міста, дізнавалися про самопочуття мешканців, контролювали санітарно-гігієнічний стан, забезпечували прибирання території населеного пункту. Про все, що відбувалося, добровольці повідомляли попечителів, а ті в свою чергу звітувалися перед управою³².

Інфікованих людей ізолювали у спеціальні приміщення, які орендували, або до інфекційного відділення земської лікарні. Лікування в останній оплачувалося з міського бюджету, в середньому по 15 руб. за місяць. Для транспортування хворих наймали візників, робота яких також фінансувалася органами самоврядування. Єдиний нюанс: якщо інфікований був із заможної родини, то половину суми покривали родичі. Організовувалися нічні чергування гужового транспорту, зазвичай з 21 год. вечора до 7 год. ранку. У такий час послуги візників коштували дорожче, близько 2 руб., оскільки праця вночі та перевезення носія збудника інфекції – суттєвий фактор ризику для здоров'я³³.

Лікували хворих медики, найняті виборним управлінням. Так, у 1872 р. запросили на роботу трьох вільно практикуючих лікарів, яким допомагали фельдшери³⁴. Медичні препарати продавали у двох приватних аптеках Чернігова. Згідно з домовленістю між власниками аптек і органами самоврядування, ліки реалізовували за зниженими на 25% цінами. Скажімо, під час холерного 1872 – 1873 року пан П. Задервальд торгував препаратами, здешевленими на 20%. Жителі, котрі не мали грошей на лікування, могли отримати ліки безкоштовно, але виключно за рецептами, виписаними на бланках управи³⁵. Звісно, що остання потім розраховувалася із власниками аптек. Враховуючи періодичність епідемій, гласні неодноразово зверталися до губернської адміністрації з проханням допомогти отримати дозвіл на відкриття громадської аптеки, однак чиновники не погоджувалися. Своїми відмовами вони апелювали до закону про умови організації аптек (травень 1873 р.), згідно з яким останню дозволялося відкривати у губернському місті, де мешкало не менше 10 тис. осіб і обслуговувалося 15 тис. рецептів упродовж року. З огляду на те, що в Чернігові вже функціонували дві аптеки, попит узгоджувався з пропозицією, третя вважалася зайвою³⁶.

Ізоляція інфікованих та їх лікування спрямовувалися на локалізацію епідемій. Іншим не менш важливим кроком було обмеження контактів із потенційними носіями інфекції, цебто особами, котрі спілкувалися з хворим до моменту його ізоляції. Вони могли стати бактероносіями, оскільки у їхньому організмі збудник захворювання перебував на інкубаційній стадії. За такими людьми встановлювався суворий контроль. У разі наявності в родині дітей до 15 років, управа опікувалася переселенням їх із сімей бактероносіїв в окремі приміщення (міські або орендовані), до родичів чи сусідів. З муніципального бюджету компенсувалися витрати на харчування і проживання в чужих родинах³⁷.

У будинку хворого проводилася ретельна дезінфекція. Беручи до уваги специфіку епідеміології захворювання, ступінь стійкості збудника у зовнішньому середовищі, купувалися карболова кислота (3-5% розчин знищував патогенні мікроби), хлорне і гашене вапно (знешкоджувалися мікробні клітини, рідкі субстрати, мокротиння), залізний купорос і деревне вугілля. Безпосередньо дезінфекційні роботи передбачали кілька заходів. По-перше, в будинку обов'язково знімали верхній шар глиняної підлоги – долівки – і спалювали. Саме в ньому містилися різноманітні нечистоти й бруд, що створювали сприятливе середови-

ще для розмноження хвороботворних мікробів. По-друге, приміщення обробляли 5% розчином хлорного вапна. Це дозволяло знезаразити стелю, стіни, підлогу³⁸. І, по-третє, будинок герметизували на кілька днів (цілком зачинялися вікна, двері, димохід) й наповнювала хлорним газом. Одяг і власні речі хворого знищували, виборне управління відшкодовувало малозабезпеченим сім'ям завдані збитки. З часом така стаття витрат відпала: речі знезаражували у дезінфекційній камері губернської в'язниці, потім Чернігівська дума об'єднала свої фінансові зусилля із повітовим земством і збудували власну дезінфекційну камеру. В неї закладали одяг хворого, обробляючи спеціальним розчином, і повертали власнику³⁹.

Боротьба з епідеміями була досить виснажливою у фінансовому плані. Не маючи змоги простежити динаміку бюджетних асигнувань по роках, наведемо такі цифри: у 1892 р. для приборкання холери дума виділила 8 тис. руб., наступного року асигнували ще 10 тис. руб., у 1897 р., коли спалахнула епідемія черевного тифу, витрати становили понад 4 тис. руб.⁴⁰ Часто для збільшення асигнувань на медицину управа залучала добровільні пожертви, гроші міщанської управи, коробочного збору з представників єврейської національності. Так, у 1885 р. гласний П. Цвет дав 10 тис. руб. на лікування хворих із малозабезпечених родин. Управа використала їх не як одноразове цільове призначення, а поклала до громадського банку. Щорічно отримували по 400 руб. із відсотків, які асигнували земській лікарні за оренду лікарняних ліжок для бідних. Медична допомога євреям оплачувалася за рахунок відрахувань з коробочного збору – 547 руб. на рік. Робилися одноразові цільові збори, у тому ж таки 1885 р. гласні звернулися до міщанської управи і єврейської громади з проханням допомоги заплатити за лікування у земській лікарні. Було зібрано 493 руб. (320 руб. виділила міщанська управа, 173 руб. – єврейська громада), виборне управління асигнувало 720 руб.⁴¹ Видатки значно зростали у разі, коли органи самоврядування залучали матеріальні й моральні зусилля на боротьбу з однією епідемією, вдавалося її приборкати, але раптом фіксували появу іншої інфекційної хвороби. Ні сил, ні грошей на попереджувальні заходи вже не вистачало, все починалося наново, хоча, варто віддати належне гласним, вони не опускали рук.

Таким чином, завдяки старанням земського і міського самоврядування було започатковано принцип системної організації медичного обслуговування населення. Виборне управління Чернігова, враховуючи фінансові можливості, оплачувало роботу міського лікаря, фельдшерів, лікування бідних чернігівців у земській лікарні, проводило профілактичну роботу, націлену на попередження різноманітних епідеміологічних захворювань, що в сукупності позитивно позначалося на рівні здорового мікроклімату в соціумі губернського міста.

1. Федосюк О. Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта XIX в. – М., 1998. – С. 260.
2. Мирский М. Медицина России XVI – XIX вв. – М., 1996. – С. 301.
3. Змеев Л. Чтения по врачебной истории. – СПб., 1896. – С. 62.
4. Груша А., Дуля М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – С. 16, 17.
5. Организация уездной земской медицины Черниговской губернии в 1897 г. – Чернигов, 1897. – С. 2.
6. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 52.
7. Там само. – С. 53.
8. Улезко Н. Отчет Черниговской городской лечебницы за 1890 г. – Чернигов, 1892. – С. 1, 2.
9. Чертов А. Городская медицина в Европейской России. – М., 1903. – С. 255.
10. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 14460. – Арк. 410.
11. Там само. – Арк. 541.
12. Там само. – Оп. 32 в. – Спр. 123. – Арк. 25.
13. Там само. – Оп. 33 в. – Спр. 244. – Арк. 8.
14. Чертов А. Указ. соч. – С. 255.
15. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870 – 1900 гг. – Чернигов, 1901. – 1245 с.

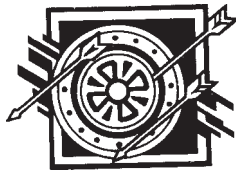
16. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1487. – Арк. 242 – 251.
17. Грибанов Е. Медицина в необычном. – М., 1964. – С. 114.
18. Леванов Ю. Победившие холеру // Биология в школе. – 1995. – № 3. – С. 18 – 19.
19. Велінський Ю. Лікарська справа України // Людина і світ. – 1995. – № 1 – 2. – С. 35.
20. Грибанов Е. Указ. соч. – С. 116.
21. Галайба В. Дифтериту сказали „ні” ще в минулому столітті // Вечірній Київ. – 1996. – 23 вересня. – С. 5.
22. Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883 – 1887 гг. – Чернигов, 1896. – С. 103, 106.
23. Там само. – С. 179.
24. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 189 а. – Спр. 175. – Арк. 2.
25. Там само. – Оп. 8 в. – Спр. 38. – Арк. 10, 27.
26. Груша А., Дуля М. Назв. праця. – С. 28.
27. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 189 а. – Спр. 219. – Арк. 13.
28. Там само. – Оп. 7 в. – Спр. 11. – Арк. 60.
29. Крылов А. Екатерина Великая подает пример // Наука и жизнь. – 1995. – № 9. – С. 116.
30. Тридцатилетие деятельности... – С. 546.
31. История медицины СССР. – М., 1964. – С. 433.
32. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 14412. – Арк. 1.
33. Там само. – Оп. 189 а. – Спр. 219. – Арк. 43, 60.
34. Тридцатилетие деятельности... – С. 45.
35. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 7 в. – Спр. 226. – Арк. 42.
36. Земский сборник Черниговской губернии. – 1873. – № 11. – С. 1 – 6.
37. ДАЧО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 34 – 35.
38. Там само. – Арк. 36.
39. Тридцатилетие деятельности... – С. 46.
40. Чертов А. Указ. соч. – С. 256.
41. Свод постановлений... – С. 214.

В статье анализируется деятельность гласных Черниговской городской думы в плане организации медицинского обслуживания населения.

Ключевые слова: гласные, дума, управа, врач, фельдшер, медицинское обслуживание населения.

The article analyses the activities of town councilors of Chernihiv town дума in direction of medical service organization.

Key words: town councilors, дума, uprava, doctor, medical assistant, medical service of inhabitants.

ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ НА НИВІ УШИНСЬКОЗНАВСТВА (З нагоди 140-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського)

У статті йдеться про пошукові здобутки автора на ниві ушинськознавства

Добре відомим фактом (ще з подачі уродженця м.Новгорода-Сіверського, приятеля К.Д.Ушинського по навчанню в місцевій гімназії, педагога, письменника М.К.Чалого) є свідчення: "Овдовев в 1835 году, он (Д.Г.Ушинський, батько майбутнього педагога. – **В.Т.**) женился во второй раз в 1937 году в Шостенском пороховом заводе, на сестре генерала Гербеля, после чего круг знакомства Д.Гр. расширился; у него постоянно бывали гости, большей частью военные" (1).

Розшуковуючи дані про зв'язки Ушинських з Гербелями, звернув увагу на видання "Автобиография Н.В.Гербеля", випущене в світ 1915 року в Москві під редакцією уродженця Чернігівщини (хутір Якубівка), літературознавця і бібліографа В.В.Калаша (1866-1919). У ньому (с.12) було чітко прописано: "О первом издании стихотворного перевода "Слова о полку Игоря" было сказано покойным К.Д. Ушинским в "Современнике", 1854, №2. З'явився цей відгук Ушинського на віршоване перекладання "Слова о полку Игоря" М.В.Гербелем (1827-1883), сином згаданого генерал-лейтенанта на той час В.В.Гербеля (1790-1870) анонімно.

Однак дивно і майже парадоксально, що до 1972 (часу опублікування цієї рецензії в ярославському збірнику "О педагогическом наследии К.Д.Ушинского" в додатку до моєї статті "О забытой рецензии К.Д.Ушинского на стихотворный перевод "Слова о полку Игореве") праця Ушинського протягом майже 120 років не тільки не вводилася до зібрання його творів, а й не згадувалася. Після цієї ярославської публікації, а ще більше згадки про неї в бібліографічному покажчику (1968-1987 рр.) "Слово о полку Игореве" (Л., "Наука".-1991) з'явилася злива статей про К.Д.Ушинського і "Слово о полку Игоревім". Крига, кажучи словами відомого літературного персонажа, скресла.

Рецензія була вперше занесена до 2 тому "Педагогических сочинений" К.Д.Ушинського (М., "Педагогика".-1988.– С.401-407).

К.Д.Ушинський порівняв переклад М.В.Гербеля з іншими такого роду виданнями: "Стихотворные переводы, подобные переводам Серякова, Палицына, Левитского, Грамматина, де-ла-Рю, Минаева, Мея, или слишком мало похожи на стихи, или фантазируют о чем вздумается по поводу "Слова" (2).

Бачимо, що публікації і рецензії передувало глибоке ознайомлення Костянтина Дмитровича з працями названих осіб. Назвемо їх:

–Художній переклад (правильніше – переказ) "Слова" Івана Серякова, вчителя К.М.Батюшкова по пансіону Жакіно. Він з'явився в 1803 році, всього через три роки після опублікування пам'ятки (тексту оригіналу) в Москві;

–Перший в Україні переклад О.О.Паліцина "Игорь, героическая песнь", який вийшов у Харкові в 1807 році;

–Переказ Івана Левитського в 1813 р. під назвою "Героическая песнь о походе Игоря на половцев" (СПб., у друкарні І.Байкова);

© Терлецький Віктор Володимирович – член Національної спілки письменників України (м. Шостка).

– Переказ М.Ф.Грамматіна (1786-1827) – Грамматин Н.Ф. Слово о полку Игореве, историческая поэма... Иждивением издателя (М., в типографии С.Селивановского, 1823). Зустрічаються вказівки, що ця праця вийшла у світ у 1821 році. М.Ф.Грамматін – особа, яка, на думку деяких словознавців, стала першим вченим-спеціалістом із давньоруської літератури;

– Переклад у 1839 р. поета М.Д.Деларю (811-1868) – "Песнь об ополчении Игоря, сына Святослава, внука Олегова";

– Переказ "Слова" Д.І.Минаєва (1808-1876), батька відомого поета Д.Д.Минаєва. Його обробка пам'ятки з'явилася у світ 1846 року в Петербурзі;

– Переклад "Слова" ("Москвитянин", 1850) Л.О.Мея (1822-1862), який працював над пам'яткою впродовж 1841-1850 років.

Як на мене, то Костянтин Ушинський міг із більшістю з цих видань ознайомитися ще на Чернігівщині. Адже у "Воспоминаниях об обучении в Новгород-Северской гимназии" він згадував про свої читання в "библиотеке отца, оставленной на наш произвол" – читання, які "слишком рано и сильно развили во мне мечтательность" (3). А в іншому своєму записі, розповідаючи про від'їзд на навчання до Московського університету, вже написав: "Но вот и красивые горы, с которых съезжал когда-то удалой князь Игорь, отправляясь на половцев, .. скрались в дали..." (4).

Оцінка перекладу "Слова" М.В.Гербеля була така: зроблений "с чрезвычайной добросовестностью, в звучных и гладких стихах и с замечательной близостью к подлиннику... Гербель, как видно, долго и добросовестно изучал "Слово", с тем уважением к предмету, которого он вполне заслуживает" (5).

Гадаю, що не помилюся, коли скажу про причину анонімого вміщення Ушинським своєї рецензії в "Современнике". Адже тітка перекладача Наталія Василівна Гербель була мачухою К.Д.Ушинського. Останній, природно і зрозуміло, не бажав розкривати своє авторство з огляду на родинні зв'язки з М.В.Гербелем.

В оцінці "Слова" – це "родные звуки, донесшиеся к нам из глубины XII столетия, из темных времен княжеских усобиц и половецких набегов" – вельми цікаві і, здається, дуже близькі до істини такі рядки-твердження К.Д.Ушинського: "Слово" написано (за думкою Полевого. – **В.Т.**) на том языкe, на котором говорил в то время народ в Чернигове и Киеве. Почему бы не сказать просто, что "Слово" написано на том языке, на котором должен был говорить его сочинитель по всей вероятности, житель Новгород-Северска, который и сам, как видно из нескольких мест поэмы, участвовал в походе северского князя" (6).

Не можемо не навести ще таку думку Ушинського: "... этот единственный список отыскан в Спасо-Ярославском монастыре, где жило много духовных, прибывших из Малороссии, и куда легко могли попасть книги с. Дмитрия, мы можем предположить, что список точно сделан самим Дмитрием Ростовским, во время пребывания этого святителя в Новгороде-Северске". (7) Версія Ушинського була нагадана мною у статті "Навколо рукопису "Слова о полку Ігоревім" (8) і підкріплена такими власними словами: "Безперечно, Туптало як людина великою мірою освічена, що постійно турбувалася про поширення писемності, знань в Україні, як щирий патріот свого Отчого краю, не міг на землі "Слова о полку Ігоревім пройти мимо рукопису цієї пам'ятки, якщо б він потрапив у поле його зору! Цілком можемо погодитися з припущенням К.Д.Ушинського, що Дмитро Туптало міг бути переписувачем "Слова..." під час перебування у Новгороді-Сіверському".

Мені один із дослідників заперечив: "ярославська" та "ростовська" версії про надходження рукопису "Слова..." до колекції графа О.І.Мусіна-Пушкіна "на сьогоднішні обидві ... вже не існують" (9).

Цей закид не відповідає дійсності. Про роль Дмитра Туптала у 1996 році / "Русская література ", №4/, у 2000-му /" Українська мова та література", ч.3/ писав відомий дослідник пам'ятки Борис Яценко, а зробив свої висновки в праці "Слово о полку Ігоревім" та його доба": "Збірник, відомий як Мусін-Пушкінський, з'явився у Спасо-Ярославському монастирі в 1708-1709 роках. До цього, без сумніву, був причетний Дмитро Туптало – український релігійний діяч, драматург,

автор популярних багатотомних "Житій Святих", відомий також як митрополит Дмитрій Ростовський / помер 1709 р./.

Ремінісценції "Слова" знаходимо в його книзі "Руно орошенное", яка вперше була видана в 1680 р. (10)

...У згаданих "Воспоминаниях об обучении в Новгород-Северской гимназии" (то були 1833-1840-і роки. – **В.Т.**) К.Д.Ушинський писав: "Отец по смерти матери почти не жил дома, так что жил я один с меньшим братом моим в том хуторке, куда никто не заглядывал"(11). Отой хуторок – це околиця Новгород-Сіверського, яка ще й досі за назвою церкви, що там стояла, зветься Покровщиною. У супліці 1831 року Д.Г.Ушинський так перелічив своїх синів: "Александр 14. Владимир 12, Константин 8 и Сергей 2-х лет" С.Воїнов (12).

Отож молодшим братом, згадуваним К.Д.Ушинським, був Сергій. Про нього граф Милорадович у "Родословной книге Черниговского дворянства" подав такі свідчення: "Сергей, р. 1829 года, ум., написал книгу против штундистов, в 1878 г. заведывал Рубежовскою колониєю (близ Киева) малолетних преступников"(13). Це була прикра помилка, яку повторив на сторінках "Сіверянського літопису" автор статті "Десять нове до біографії К.Д.Ушинського"(14).

Ушинськознавчі київські пошуки поставили все на свої місця. У місті 1874 року утворилося Товариство хліборобських колоній і ремісничих притулків. Серед приватних осіб, які підтримували це товариство, були відомі промисловці, зокрема, цукрозаводчики, благодійники брати Микола та Федір Терещенки, коріння роду яких у Глухівському повіті колишньої Чернігівської губернії. На зібраний капітал товариство "в 35 верстах від м. Києва", в селищі Рубежівка, придбало маєток для улаштування тут хліборобсько-ремісничої колонії для малолітніх злочинців. Коли постало питання про призначення директора колонії, то комітет товариства зупинив свій вибір на місцевому жителі, відставному колезькому раднику Олександрі Дмитровичі Ушинському"(15).

Це й був найстарший з братів Костянтина Ушинського, який народився 12 квітня 1817 р. у Новгороді-Сіверському, був охрещений в місцевій Покровській церкві неподалік від будинку матері – Любові Степанівни, народженої Карпинської. Будівля дісталася їй у спадок, що й засвідчив батько Олександра і Костянтина Д.Г.Ушинський, зокрема, в атестаті 1836 р., який стосувався його майнового становища: "за женою родового от отца ее, статського советника Карпинского в г.Новгород-Северском с жилым домом" (16).

Проте повернімося до розповіді про хліборобсько-ремісничу колонію. Невдовзі після зупинення вибору товариства на О.Д.Ушинському він відбув відряджений до Петербурга та Москви, де знайомився з усім комплексом робіт у першій в Росії Петербурзькій виправній колонії, відкритій 1871 року, та московському Рукавишниковському притулку. Повернувшись до Києва, з 10 березня 1876 року почав виконувати обов'язки директора Рубежівської колонії. Працював на цій посаді чотири роки. До речі, дійсним членом Товариства була його дружина Ольга Василівна, народжена Абірюхтіна, яка для будівництва лікарні при цій колонії внесла 256 крб. 60 копійок (17).

Вивчення "Исторического очерка Рубежовской земледельческо-исправительной колонии с 1876 по1884 г." (К., 1884) принесло таку цікавинку, майже невідомий факт: у списку вихователів Рубежівської колонії зазначено ім'я Павла Платоновича Чубинського з приміткою "образование получил в Киевской военной гимназии, служил в колонии – 5 месяцев".

На жаль, не повідомляється, коли саме тут працював етнограф, автор слів пісні – національного гімну "Ще не вмерла Україна" (1863). Зважаючи на те, що П.П.Чубинський в 1876 – 1879 рр. працював у Петербурзі, це могло бути тільки після 1879-го року. Чи не був причиною короткочасної праці поета в колонії стан його здоров'я? Адже 26 січня 1884 року він пішов із життя.

Ушинськознавці про Сергія Ушинського, якому помилково приписано керу-

вання Рубежівською колонією, не тільки не сповіщають будь-які дані, а навіть не згадують його, не висувають припущень.

Наші пошуки у відомій картотеці сина приятеля Костянтина Ушинського, педагога, одного із засновників Пушкінського дому, Бориса Львовича Модзалевського (1874 – 1928) також не принесли бажаних результатів. Проте у відділі рукописів цього С.-Петербурзького наукового закладу серед понад 30 згадок про членів роду Ушинських, зібраних Б.Л.Модзалевським, знайшли дані про Володимира Дмитровича Ушинського: "Кадет Дворянського полка. Умер 20 октября 1833 г. 14 л/ет/ 8 мес/яцев/ и 17 дней. Родители. Смоленск/ое/ кл/адбище/".

Чому такі детальні загадки про тривалість життя другого (за часом народження) сина Дмитра Григоровича та Любові Степанівни Ушинських? Певно, він запозичив їх з дат на надгробному камені чи то плиті на могилі померлого. Дані абсолютно точні. Подаючи "дворянський список" до Вологодського дворянського депутатського зібрання для внесення синів до родовідної книги вологодського дворянства, Д.Г.Ушинський подав метричні свідоцтва із Чернігова. Щодо Володимира мовилося: народився 3 лютого 1819 року в Новгороді-Сіверському, охрещений в Покровській церкві. Чому до Вологодського? Бо Д.Г.Ушинський служив у Вологді з кінця 1826 р. до кінця 1833-го в казенній палаті радником господарчого відділення. Там у подружжя Ушинських народилися згадуваний Сергій (28 липня 1829 р.) та Катерина (24 листопада 1831 р.).

За радянського часу член-кореспондент АПН РРФСР, автор книжки "Очерки жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского" (М., 1960) В.Я.Струминський писав: "Из других материалов известно... в 1905 г. Надежды Семеновны Ушинской и сына Владимира уже не было в живых"(18). Про які такі матеріали мовив академік? Якби вони були в нього під рукою, то він би їх назвав! Мої пошуки на сторінках київської преси спростували цю вигадку В.Я.Струминського. "Киевлянин", "Киевская мысль" за травень 1914 р. повідомляли про смерть дружини славетного педагога 14 травня. Найдетальніше сповіщало читачам останнє видання /1914, № 134, 17 травня/: "14 мая скончалась в Киеве вдова известного русского педагога К.Д.Ушинского Надежда Семеновна Ушинская. Покойная после смерти своего знаменитого мужа поселилась в Киеве, где похоронен ее муж, и жила последние годы у своих дочерей В.К.Пото и О.К.Суковкиной. Здесь же в Киеве на средства семьи при участии городского управления было сооружено городское училище им.К.Д.Ушинского.

16 мая Н.С.Ушинская похоронена на Выдубецком кладбище рядом с мачехой ее покойного мужа".

Відшукалися також дані про сина К.Д.Ушинського Володимира.

Спогади деяких осіб, в першу чергу Миколи Білоусова із м.Таруси Калузької області (тепер Російська Федерація), який був компаньйоном при хворому Володимирі Костянтиновичі /прогресуючий параліч/, засвідчили, що ще в 1910 – 1911 роках син педагога був живий, вони разом часом виїздили то неподалік із хутора Богданка до Новгороду-Сіверського, Шостки, то навіть до Москви, Петербурга; що В.К.Ушинський лікувався в професора Баженова.

Про долю дружини К.Д.Ушинського, його дітей читач може значно детальніше дізнатися в нашій книжці "Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть" /Суми, Собор. – 2001/.

Ціла низка помилкових суджень була висловлена в книжках різних авторів (вони здебільшого запозичували неоковирності один в одного) щодо запису К.Д.Ушинським до свого альбому волелюбних віршів. Є потреба перш за все перелічити вірші, занесені до нього. І при цьому зберегти послідовність зроблених записів.

Першим йде вірш Огарьова "Памяти Рылеева". Далі – чотиривірш Адама Міцкевича:

Что случилось с вами?

Рылеева честная шея,

Которую братски сжимал я,
В объятьях моих,
В петле задохнулась по воле
Царя-лиходея...
Проклятье народом, гулящим
Пророков своих!

Потім були занесені твори самого К.Ф.Рилєєва: "К временщику", "Свободы гордой вдохновенье", "Вере Николаевне Стольпиной", "Гражданин", "Тюрма мне в честь – не в укоризну"; уривки з поеми "Наливайко" – а/ "Киев", б/ "Смерть Чигиринского старосты", в/ "Исповедь Наливайки".

Відповіді на запитання, за яких саме обставин Ушинський вписав ці твори до свого альбому, в літературі про педагога не знаходимо. А ось на інше – з якого джерела запозичені перелічені твори – існують численні точки зору, твердження.

Том XI зібрання творів К.Д.Ушинського /М.-Л., 1952/-С.279: "Питання про час цих записів може бути вирішене тільки так, що вони відносяться до часу після виходу Ушинського з Ярославського ліцею і початку його роботи в міністерстві внутрішніх справ до департаменту іноземних віросповідань". Яке категоричне твердження: "Тільки так"! Уточнімо для читачів дату: опісля 1849 року.

В. К. Зажурило, дослідниця з Петербурга, в книжці "Ушинский в Петербурге" /С.25/: "Наступила весна 1851 года... По-видимому, тогда и были сделаны Ушинским записи революционных стихотворений в одном из альбомов... Переписывая произведения К.Ф.Рылеева". Але з якого ж джерела?

В.Я.Струминський /"Очерки жизни и педагогической деятельности К.А.Ушинского"/; виправляючи і доповнюючи свої категоричні твердження, зроблені в примітках до отого XI тому Зібрання творів Ушинського: "... как только Н.П.Огарев издал в Лондоне в 1861 г. сборник под заглавием "Думы К.Ф.Рылеева", Ушинский раздобыл этот сборник и полностью переписал его в один из своих альбомов". Повністю весь збірник?!

Це говорить по те, що Струминський не брав до рук альбом Ушинського, не звіряв його, а скоріш за все, й не читав "Думы К.Ф.Рылеева".

Юрій Сальников, краснодарський письменник, книжка "Убеждение" /М., 1977. – С.109/: "В 1861 году по Петербургу подпольно распространялась небольшая книжка: "Думы К.Ф.Рылеева". Ее издал в Лондоне Огарев. Он включил в нее многие произведения Рылеева – "К временщику", "Свободы гордой вдохновенье", "Гражданин" и другие. И предослал рылеевским стихам свое стихотворение о декабристе-поэте".

М.С.Гриценко, автор статті "До життєпису великого педагога" /Збірник "Педагогічні ідеї К.Д.Ушинського", К., 1974. – С.61/: "Прочитавши збірку М.П.Огарьова "Думы К.Ф.Рилєєва", він переписав у свій щоденник уривки з поеми "Наливайко" /"Київ", "Смерть Чигиринського старости", "Сповідь Наливайка" та ін./.

Дивна річ: названих дослідників, письменників не насторожила навіть сама назва вказуваного ними джерела. Мовилося ж про "Думы К.Ф.Рылєєва"! Ніхто з них не взяв до рук цю книжку і не зіставив альбомні записи Ушинського з отим лондонським Огарьовським виданням. А недбалість, наукова несумлінність, як стверджує життя, часто призводять до прикрих помилок.

Улітку 1861 року після відвідання в Лондоні О.І.Герцена та М.П.Огарьова "Полное собрание сочинений К.Ф.Рылєєва" видав у Лейпцигу у видавця Блокгауза М.В.Гербель. Своє ім'я він приховав під криптонімом "Л.Л."

Розглядаю це гербелівське видання. Воно датоване – "Лейпциг, 3 серпня 22 липня 1861 року". І все, що було власноруч записане К.Д.Ушинським до свого альбому, тут є: – і вірші М.Огарьова "Памяти Рылєєва", віршовані /саме віршовані!/ рядки Адама Міцкевича, і твори самого Рилєєва. І до того ж все це розміщене в збірці в тій же послідовності, в тому ж порядку, що і в альбомі Ушинського.

Немає ніякого сумніву, що Ушинський перечитував саме гербельівське видання і поступово списував з нього вірш за віршем. (9)

Скажемо більше: ясно, чому саме це "Полное собрание сочинений К.Ф.Рылеева" потрапило до рук педагога. Адже, як повідомлялося вище, видавець Микола Гербель перебував у родинних зв'язках із К.Д.Ушинським. У кого, як не у Гербеля, міг узяти педагог це видання!

У XI томі Зібрання творів К.Д.Ушинського /М.-Л., 1952/ наведені тексти трьох листів педагога до приятеля ще на освітній ниві в стінах Смольного інституту шляхетних дівчат /Петербург/ М.І.Семевського /1837-1892/. У примітці до цих листів Ушинського зазначено: "Местонахождение подлинников писем неизвестно". Так і підштовхує мене сказати укладачам цього тому, як взагалі зібрання творів К.Д.Ушинського словами Костянтина Дмитровича в одному з цих листів до Семевського: "Яка страшенно невелика у нас педагогічна літературна діяльність!". Ну, чого б ото не вивчити уважно архів М.І.Семевського?!

... Року 1981-го, маючи щасливу нагоду попрацювати у відділі рукописів Пушкінського дому, автор цієї статті листи Ушинського до Михайла Івановича знайшов! І не три, а ще й листа-записочку від 10 квітня 1868 року, який ще ніколи не друкувався. І всі ці кореспонденції були оригіналами!

Михайло Семевський мав гарну звичку, особливо з наукової точки зору, на отриманих листах ставити дату своїх відповідей на них.

На лист Ушинського від 12/24 серпня 1862 року з Інтерлакена він відписав 25 серпня /ст. ст./ того ж року. Що ж до другого листа педагога в XI томі було зазначено, що він передруковується із книги В.В.Тимощука "М.И.Семевский" /СПб., 1896/. По-перше, слід було писати не "В.В.Тимощука", а "В.В.Тимошук", бо автором цієї праці була жінка – Віра Василівна /1853-?/. По-друге, висловлено думку, що датування цього листа у згаданому виданні під 1868 роком є помилковим, "вследствие ли ошибки переписчика или в результате неверного чтения". Укладачі тому наголосили, що лист, виходячи з його змісту, слід віднести до 1863 року. Проте і вони помилилися. На цій кореспонденції, яка починалася словами: "Очень вам благодарен, добрейший Михаил Иванович, что вы и в древнем городе Пскове меня не забыли", знаходимо точну дату – "Веке, 2-го ноября н.с.", тобто року 1862-го. Адже запис Семевського про свою відповідь такий: "Ответ/ил из В/еликих Лук 2 янв/аря 1863 г."

Навіть побіжний погляд на оригінали листів Ушинського засвідчив, що і в книжці В.В.Тимошук, і в Зібранні творів К.Д.Ушинського /том XI/ їх текст дещо урізаний, подано не дослівно, не повністю. У листі з Інтерлакена опущені останні рядки Ушинського: "Благодарю всех за память о жене моей и детях: она всем Вам кланяется; а Константин Константинович пишет к Вам особенное сочувствие, и всякого маленького, худенького и бледного человека в черном сюртуке принимает за Семевского. Мой поклон В/асилию Ив/ановичу Водовозову и его супруге /Елизавета Миколаївна, народжена Цевловська, 1844-1923. – **В.Т.**/. Не забывайте преданного Вам искреннего, больного и /нрзб./ К.Ушинский". (20)

У цьому листі /і в праці В.В.Тимошук, і в томі XI/ зашифрована особа, про яку К.Д.Ушинський висловився так: "Я никогда не думал, что бы Л. в такие молодые годы был уже такой беззастенчивый негодяй: я думал, что ему до такого совершенства остается еще лет десять. Этот господин, который несколько сот своей мерзейшей книжечки, меряет, верно, всех на свой аршин. Но не стоит больше говорить о таких гадах."(21)

З листа Костянтина Дмитровича ми тепер знаємо, що мова йде про Василя Івановича Лядова, 1834-1892, педагога, викладача географії (з 1860 р.), потім інспектора класів Смольного інституту шляхетних дівчат. Здається, йшлося про видання В.І.Лядова "Европейская Россия в физическом и этнографическом отношении" (СПб., 1860).

У відділі рукописів Пушкінського дому нами було знайдено ще один короткий, до цього часу не опублікований лист К.Д.Ушинського. Ось його текст:

"Есть у меня к вам великая просьба, многоуважаемый Михаил Иванович. В чем состоит моя просьба, объяснит Вам мой близкий родственник Иван Степанович Псиол /т.е. Псел/, который и передаст вам эту цидулку. Завтра я еду за границу, и по возвращении буду Вас сердечно благодарить, если Вы по старой приязни не откажете принять участие в том деле. Пожалуйста приложите к нему вашу искреннюю ручку.

Искренне Вам преданный К.Ушинский" (22). Датований 10 квітня 1868 р., цей лист коротенький, а проте важливий. Він, по суті, є ключем до розкриття багатьох сторінок життєпису К.Д.Ушинського.

Ще року 1973-го сумлінний ушинськознавець А.М.Іванов, пишучи про діда К.Д.Ушинського по материнській лінії Степана Степановича Карпинського (1742-?), сповістив, що той був одружений з дочкою колезького асесора Меланією Федорівною Аспол (23), що року 1784-го він був занесений до 1-ої частини родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва. Ці дані ярославський дослідник запозичив із "Малороссийского родословника" /Т.11., К., 1910/ В.Л.Модзалевського. Справді, український історик, генеалог у своїй праці (с. 348) назвав прізвище Меланії Федорівни (померла до 1809 р.), але не "Аспол", а "Асіол". Однак на стрінці 715-й виправив свою помилку, вказавши правильно – "Псіол". Це у "Малороссийского родословнику" А.М.Іванов не помітив.

Історик О.М.Лазаревський писав про сина Григорія Псіола Федора: "устроил свое благосостояние женитвой на одной из наследниц Афанасия Заруцкого, причем получил в новгородском (читаймо: Новгород-Сіверському. – **В.Т.**) уезде села Знобу и Протопоповку" (24). Певно, дітьми цього Ф.Г.Псіола були Маланія, Степан, Андрій. А сином Степана Федоровича, брата бабусі Костянтина Дмитровича Ушинського, й був Іван Степанович, про якого клопотався педагог перед М.І.Семевським.

Петербурзька знахідка розкриває ще такі родинні зв'язки. С.Ф.Псіол був одружений з онією з дочок І.І.Халанського, директора Новгород-Сіверської гімназії в 1803-1825 рр., – Олександрю. Запис Степана Псіола знаходимо в альбомі К.Д.Ушинського. "1851 года 6 августа х.Богданка" він заніс чотиривірш О.С.Пушкіна:

Блажен, кто смолоду был молод,

Кто ввремя созрел:

Кто постепенно жизни холод

С летами вытерпеть умел.

А від себе Степан Псіол додав: "Последнее недостижимо без первого" (25).

На самому початку 70-х років минулого століття київською дослідницею Г.Г.Савенок були оприлюднені знайдені у відділі рукописів (тепер – Інститут рукописів) ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України листи педагога до Якова Степановича (від 6 серпня 1866 р. та 30 травня 1868 р., обидва з хутора Богданка, колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (Г.Савенок вважала, що цей кореспондент Ушинського – "родич сім'ї Ушинського, можливо, з боку матері К.Д.Ушинського – Любові Степанівни"). Припущення було явно хибним. Адже є джерела, в яких описано рід Карпинських. У них, зокрема, бачимо, що у матері Костянтина Дмитровича були брати, але серед них немає Якова.

Ще в книжечці "Костянтин Ушинський і Сумщина" мною було стверджено, що Якова "скоріш за все слід шукати серед родичів дружини педагога – Дорошенків" (26). Подальші пошуки ствердили правильність цього припущення.

Яків Степанович Дорошенко був рідним дядьком Надії Семенівни Ушинської (народженої Дорошенко). У листах Костянтина Дмитровича йшлося про господарські клопоти, особливо про догляд за пасікою: "Зробіть велику милість – пришліть цими днями Онисима, щоб розпорядився пасікою. Степан щось дурить, а рої так і лізуть".

Остаточну крапку поставив спогад історика Дмитра Івановича Дорошенка у спогаді "Новгород-Сіверський": "Хоч я родився у Вільні, де служив мій батько, але дитячі роки я провів на хуторі й потім, учившись у гімназії у Вільні, я кожне

літо приїздив на хутір і об'їздив тоді пасіки мого діда, а потім дядька, які всі стояли в Новгород-Сіверському /повіті/». А далі Д.І.Дорошенко (1882 – 1951) додав: "К.Д.Ушинський був нашим родичем і хрещеним батьком мого батька, я досі ношу золотий годинник, подарований ним моему батькові, – одинока пам'ятка минулого, що її вивіз на еміграцію" (27).

Що родич, то це так! А що "хрещений батько мого батька", то Д.І.Дорошенко помилився. Розшуканий нами документ – свідоцтво про народження Івана Яковича Дорошенка засвідчує: " В метрической книге Глуховского уезда Дорошовки Васильевской церкви ноября первого числа 1848 года значится: у Я.С.Дорошенко и его законной жены Елизаветы Николаевны родился сын Иоанн, крещен 7 числа священником Алексеем Лобидовским: восприемники: підпоручик, поміщик Новгород-Северского уезда, села Каменки Александр Федорович Покарский и отставного поручика Александра Селинга жена Казимира Михайлова дочь" (28).

Звернення К.Д.Ушинського в господарчих справах саме до Н.С.Дорошенка можемо пояснити також рядками із спогадів "Моя жизнь" видатного історика, правознаця, уродженця с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії М.П.Василенка /1866-1935/: "Особенно славился Яков Степанович Дорошенко своею пасекою: у него біло свіше 1000 ульев ... Об этой пасеке много говорили, и слава о ней далеко разносилась по уезду"(29).

... Ще в підлітковому віці звела до купи сіверянська земля Костянтина Ушинського та Пантелеймона Куліша. Одночасно вони навчалися в Новгород-Сіверській гімназії. На урочистому акті цього навчального закладу 26 червня 1834 року Пантелеймон Куліш, учень 3-го класу, та Костянтин Ушинський, учень 1-го класу, були відзначені похвальними свідоцтвами (30)/. У 50-х роках вони знову опинилися поруч один одного. На сторінках "Современника" /1853 р., №№ 1-4 / Куліш вів анонімно "Иностранные известия". Дещо згодом продовжив готувати їх Ушинський. То хіба підготовка цих матеріалів для журналу не могла сприяти поновленню згаданих новгород-сіверських зустрічей? Хіба не могла відбутися естафетна передача журналістських оглядів іноземних новин з рук Куліша до рук Ушинського?

Пошуки їх взаємин привели до таких висновків. Письменник у "Жизні Куліша" сповіщав, що"один з його предків за царя Петра Першого був військовим товаришем, другий – сотенним отаманом"(31). Історик О.Лазаревський у розвідці "Предки П.А.Куліша"(32) вказав, що тим сотенним отаманом був Іван Кулеш (так тоді писалося прізвище представників роду письменника). А в іншій праці "Списки Черниговских дворян 1783 года" повідомив, що дочка сотенного отамана Івана Кулеша Єфросинія була дружиною військового товариша Василя Атанасійовича Боровика із с. Ображіївки: що з-поміж п'яти їх дітей була Тетяна.

Згадалося: Г.О. Милорадович у "Родословной книге Черниговского дворянства"(33)/ зазначив про дочку поміщика с.Ображіївка Тетяну Василівну Боровик /ову/ як дружину колезького регістратора /з 1805 р. /Степана Михайловича Дорошенка. Останній же був дідом по батьківській лінії дружини К.Д.Ушинського Надії Семенівни Дорошенко / 1831-1914/.

Чи знали Куліш і Ушинський про цей їх родинний зв'язок? Можливо.

Виникає запитання: чи не тому збудувала саме в Ображіївці 1912 року початкове училище для селянських дітей дочка славетного педагога Надія Ушинська /1856-1944/ (34)?

За радянського часу раз у раз наводилися слова-заклики із щоденникових записів К.Д.Ушинського: "Готувати уми! Сіяти ідеї! Ось наше призначення... Будемо пацювати над спорудженням чудової будівлі, якій онуки наші дадуть своє ім'я"(35)/. Проте не зверталася увага на три слова глибокого змісту, які вмістили в собі цілком реальні побоювання. І пророчі застороги: "Попередимо біди перелому!" Слова далекого 1844 року збігалися з висловлюванням кращих умів Росії:

Пушкіна, Герцена. З прозирливим попередженням славетного сина Сіверянщини, України Пантелеймона Куліша, що боротьба може викликати страшні, непередбачені руйнівні процеси з боку неосвічених, темних сил. Такі, як насильство, занедбання і зневаження загальнолюдської моралі, антигуманні вчинки під гаслами революційних зрушень.

П.О.Куліш вигукував: "А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства!": "Підніметься, розіллете / Кривавії ріки, /

А прийде час, провалитесь / В страшну тьму навіки ".

... Біди "перелому" прийшли. Руйнування, матеріальні і духовні, охопили нашу землю. Не обминули біди й Ушинських, їх родичів.

У несамолюбивій революційній круговерті в Україні загинули онук К.Д.Ушинського Максим Костянтинович Ушинський / 1897– 1917 /; двоюрідні брати дружини педагога Петро Якович / 1857 – 1917 / та Василь Якович /1843 – 1918/ Дорошенки.

В.Я.Дорошенко був активним діячем українського національного руху – засновником у Чернігові /1917/ української гімназії, одним із фундаторів Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині, членом ради Чернігівського народного університету. Він брав участь у роботі Чернігівської архівної комісії, а з 15 липня 1918 р. призначений керівником головного управління в справах мистецтва та національної культури Української Народної Держави.

В.Я. Дорошенко був вихованцем лицею кн. Безбородька в Ніжині; відомим судовим діячем Глухівського повіту, автором роману "На Україні" /1863/, "активним розповсюджувачем по селах книжечок Кулішевої друкарні – "метеликів". Його трагічну смерть описав у своїх спогадах "Моя жизнь" М.П.Василенко: "После начала революции В.Я. оставался в Глухове на старом месте судебного следователя. 1 января 1918 года какой-то матрос из села Студенки начал избиение в Глухове интеллигенции и чиновников..."

В.Я. был утром захвачен врасплох и убит в своей квартире. Он умер таким образом насильственной смертью. На меня эта смерть произвела очень тягостное впечатление" (36).

Місце поховання В.Я.Дорошенка залишилося невідомим. Проте отому матросу-більшовику, вбивці ще й досі стоїть у центральному сквері Глухова пам'ятник.

Вимушений був емігрувати з цієї гілки роду Дорошенків Дмитро Іванович (1882 – 1915), міністр закордонних справ за часів Центральної Ради, в уряді гетьмана Павла Скоропадського.

Шукали порятунок за кордоном отчого краю діти й онуки К.Д.Ушинського. Син педагога Костянтин – дійсний статський радник, службовець Державної ради, спілкуючись із сестрою Н.К.Ушинською, яка тоді мешкала в Петрограді і була (за знайденими нами документами, "громадянкою української держави"), 16/29/ жовтня 1918 р. писав: "Залишитися в Царському в чеканні, коли трапиться можливість виїхати на Україну, нам справді не можна по багатьом істотним причинам. Нам потрібно якомога скоріш виїхати звідси"(37).

Правнук славетного педагога, професор із м. Х'юстона /США/ К.Д.Ушинський в листі до автора цієї статті повідомляв, що Костянтин Костянтинович Ушинський не тільки народився в Чернігові 10 травня 1859 р., а й помер у цьому місті 31 грудня 1918 року(38). Тобто всього двома з половиною місяцями пізніше отого листа до Н.К.Ушинської. Щоправда, в XI томі Зібрання творів К.Д.Ушинського (с. 371) вказується інша дата народження К.Д. Ушинського – 17 лютого 1859 року; а інший правнук педагога Д.В.Поспеловський (професор із Канади) писав до Шостки, що К.К.Ушинському довелось "в Киеве похоронить своего отца, умершего от последствий артрита в возрасте 59 лет" (39).

Згаданий професор російської словесності із університету ім. Райса м.Х'юстона, який народився 4 грудня 1921 р. в м. Чернівці, надіслав укладений ним родовід нащадків К.Д.Ушинського / див. книжки: "Костянтин Ушинський і Сумщи-

на" (1998), "Роде наш красний: Ушинські кризь призму століть" (2001)/. На жаль, саме на ньому (мав трьох дітей – доньок) обірвався славетний рід Ушинських.

Вимушені були залишити Росію Надія та Ольга Ушинські. Шляхи Н.К.Ушинської, опублікувавши статтю "Сліди ведуть до нас" (К.Д.Ушинський і Чехословаччина) в столичних (Прага) "Учительських новинах"(40), нам за допомогою письменника-пражанина Мирослава Іванова та доцента Карлового університету Йозефа Цаха вдалося дослідити. З кінця 1931 року дочка педагога, прибувши із Швейцарії, проживала за адресою: Бубенеч. Вулиця Графова, 21/601, Гранд пансіон. Тут, певно, вона й померла року 1944-го.

Ольга Костянтинівна, яку один із авторів збірника "Педагогічні ідеї К.Д.Ушинського" (К.:Вища школа, 1974) поховав "малою" (с. 60), вийшла заміж за Михайла Акінфієвича Суковкіна, службовця Київської губернської управи в справах земського господарства, потім – голови Київської губернської земської управи, губернського комісара, міністра закордонних справ за часів Центральної Ради, надзвичайного дипломатичного представника в Туреччині в уряді гетьмана Павла Скоропадського. І ця родина емігрувала за кордон. Жили у Франції (Ментона).

Чимало осіб, які досліджували життя та діяльність К.Д.Ушинського, пропагували його педагогічні ідеї і втілювали в життя, до цього часу не дешифровані. Навіть у "Библиографическом указателе трудов и литературы о жизни и деятельности К.Д.Ушинского(1848 – 1984)", підготовленого Державною науковою педагогічною бібліотекою ім.К.Д.Ушинського (м.Москва), не вказано, хто ж схований за криптонімами "Я.К.", "М.Л.", "И.А.", а автора, який підписався "Н.В." під великою підвальною статтею "Памяти К.Д.Ушинского" в "Киевском слове" (1895), взагалі не згадано. Обійшли мовчанкою статті, які друкувалися в 1914 році під криптонімом "Е.Г." в "Черниговской земской неделе".

"Я.К.", автор статті про К.Д.Ушинського в т. XXXV(69) "Энциклопедического словаря" Ф.Брокгауза та І.Ефрона, це, безсумнівно, Я/ків/ К/олубовський/. Він доволі часто вміщував у цьому словнику статті з питань філософії, педагогіки. Ось і в цьому допису до енциклопедичного словника в основному аналізує працю Ушинського "Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии" (2 т., СПб., 1868-69) "Сочинение это выходит уже 11-м изданием и пользуется вполне заслуженною известностью. Не примыкая к последователям какой-либо определенной философской системы, Ушинский рассматривает психические явления вполне самостоятельно и дает, между прочим, ценный анализ чувствований. Труд этот остался неоконченным: Ушинский предполагал издать еще 3-й том, в котором хотел дать руководство по педагогике".

Додамо ще, що ім'я Якова Колубовського було названо серед активних дописувачів до словника, а світлина вміщена в "Портретной галерее редакторов и сотрудников" цього видання/СПб., 1904, 82-й полутом/.

Першим виданням, яке відгукнулося некрологом на смерть К.Д.Ушинського, був "Педагогический сборник" /С.-Петербург, 1870, №12.– С.1331/, який вмістив статтю під криптонімом "М.Л."

То був щомісячний журнал, що видавався Головним управлінням військово-навчальних закладів. Його журнальне кредо, як зазначається деякими енциклопедіями, словниками, "определялось статьями" К.Д.Ушинського. І в цьому твердженні вони не помилялися. Адже в "Педагогическом сборнике" Ушинський опублікував такі свої праці, як "О первоначальном преподавании русского языка" /1864, №1, 11/, "Главнейшие черты человеческого организма в приложении к искусству воспитания" /1864, №10-11; 1865, №№ 4, 5, 7, 10-12; 1866, "1, 2/, "О воспитании привычек и навыков"/1865, №7/, "Педагогические приложения анализа памяти"/1866, №№ 4, 6, 11, 12; 1869, №1-2/.

Не виключено, що Ушинський особисто добре знав Г.Г. Даниловича (1825 – 1906), педагога, генерала від інфантерії, інспектора класів кадетського корпусу, директора 2-ої столичної військової гімназії, уродженця с.Степанівка Менського району Чернігівщини. Адже після повернення в 1867 р. із-за кордону К.Д.Ушинсь-

кий віддав свого найстаршого сина Павла саме до 2-ої С.-Петербурзької військової гімназії.

Як на мене, не могло бути, щоб на смерть К.Д.Ушинського не відгукнувся хтось із викладачів Новгород-Сіверської гімназії – альма-матер славетного педагога. У протилежному разі, вони б підлягали його вислову-переконанню: "Вихователь не чиновник, а якщо він чиновник, то не вихователь".

З усіх осіб навчального закладу впадає в очі викладач російської мови та словесності в 1866 – 1874 роках Михайло Федорович Лазаренко, який потім був призначений інспектором Глухівської прогімназії. Однак це лише версія, припущення...

Укотре прикро помилився В.Я.Струминський в своїх "Очерках жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского" /М., 1960/, написавши: "Известный народный учитель Петербурга Я.В.Абрамов посетил в 1901 г. хутор Богданку и расспрашивал старых крестьян, еще помнивших Ушинского, об их впечатлениях от бывшего владельца"(41). І приписав йому статтю "На родине К.Д.Ушинского" ("Неделя", 1901, №8).

По-перше, повна назва цього допису до "Недели" була така: "На родине Ушинского. Письмо из Черниговской губернии". І вона (назва) чітко, ясно говорить, що писав то не "народний учитель Петербурга", а особа, пов'язана з цим краєм. По-друге, названий В.Я.Струминським Я.В.Абрамов криптонімом "И.А." не мав. Автором "Письма из Черниговской губернии" до "Недели" був уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту Іван Спиридонович Абрамов /1874 – 1960/.

З нагоди 25-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського в газеті "Киевское слово" /1995, №2854, 21 грудня/ з'явилася велика підвальна на 12 шпальт стаття "Памяти К.Д.Ушинского" під криптонімом "Н.В." та інша – "Взгляды Константина Дмитриевича Ушинского на народное образование" за підписом "С.К.". Наша думка була, що перша стаття належала перу "Н/иколая В/асиленка": адже він, очолюючи гурток київських інтелектуалів, у 1894 році взяв на себе видання "Киевского слова", тобто фактично став спочатку редактором цієї газети. А потім підтвердження цієї думки знайшов у "Покажчику друкованих праць" видатного українського історика, правознавця, державного і громадського діяча, академіка з Чернігівщини М.П.Василенка (42).

...Особливий, негаснучий інтерес викликають ще й такі дані про зв'язки роду Ушинських з Чернігівщиною.

У згаданому нами витягу із атестата 1836 року Д.Г.Ушинського, який стосувався його майнового становища, звернімо увагу на рядки: "Имения за ним значится родового, доставшегося от матери его /підкреслення наше. – **В.Т.**/, две души, записаны за ним в Черниговской губернии в Новгород-Северском повете, в хуторе Павловском" (43).

Свідчення про матір Д.Г.Ушинського були знайдені нами у Сумському державному облархіві. То була Єфросинія Георгіївна, дружина намісника Охтирського Покровського собору Григорія Георгійовича Ушинського, яка померла на Слобожанщині 27 травня 1820 року (44), хутір Павловський. Нерідко місцевість давала прізвище тій чи іншій особі, а за іменами власників її вона отримувала свою назву. Це непересічні взаємопов'язані історичні факти.

То чи не була бабуся К.Д.Ушинського по материнській лінії з роду Павловських? За "Описанием Новгород-Сіверського намісництва, 1779-178 рр."/К., 1931/ чимало Павловських мешкало в Сосницькому та Стародубському повітах. Був хутір Павловський і поближче до Новгорода-Сіверського – у Покошицькій волості Кролевецького повіту.

Та нас найбільше цікавлять Павловські, хутір Павловський в отому згаданому атестаті 1836 року в "Новгород-Северском повете". Знайдено, що у самому Новгороді-Сіверському був "значк/овий/ т/вариш/, райця /тобто радник. – **В.Т.**/ магістратський" Григорій Павловський, який мав тут "партикулярний"(окремий приватний, неслужбовий) будинок "о 3-х покоях".

Чи маємо ми сенс думати, що тільки на основі аналізу підручника педагога для

початкового навчання видатний український громадський і культурний діяч, учений М.П.Драгоманов у листі до М.Бучинського ствердив: "З російської педагогічної літератури щитав би дуже потрібним переробити "Родное слово", випуск I-II, що було б тим легше, бо автор – Ушинський – сам чернігівець (підкреслення наше. – В.Т.) деякі сказки і пословиці і т.д. малоруські" (45).

Певно, мала достатні, вагомі підстави дочка педагога Н.К.Ушинська домагатися, щоб було встановлено пам'ятник К.Д.Ушинському в Чернігові; щоб по її смерті було передано "капитал в собственность г.Чернигова на условиях: в течении 3-х лет со дня утверждения Черниговское городское правление... должно постановить: принимает ли оно учредить в течении 6 лет сооружение учительской семинарии или Института, или расширить подобные заведения, присвоив имя "К.Д.Ушинского", имеющих целью приготовление учителей или учительниц" (46).

Прикро, що видання "К.Д.Ушинский. Библиографический указатель трудов и литературы о жизни и деятельности. 1848 – 1984" / М., 1985/, яке вийшло під титулом Академії педагогічних наук СРСР, не вмістило посилань на "Черниговскую земскую неделю". А в цій газеті, особливо за 1914 – 1915 роки, було опубліковано ряд матеріалів, які заслуговують на велику увагу.

Ще року 1970-го вказав мені на це джерело незабутній Ю.Р.Коцюбинський. 23 жовтня він писав: "Щойно перед відправкою цього листа до нас подзвонили з Чернігівського обласного архіву і повідомили, що в них є газета "Черниговская земская неделя" за 1914-1915 рр., де є багато статей про Ушинського". Юлій Романович люб'язно сповістив адресу архіву, вказав на завідуючого Михайла Терентійовича Яцуру.

З часом вдалося попрацювати тут із цим виданням. Справді, на сторінках "Черниговской земской недели" було вміщено матеріал: "Второй Всероссийский имени К.Д.Ушинского съезд представителей вспомоществования лицам учительского звания" / 1914, №13, 28 березня/. Стаття висвітлювала роботу з'їзду в Петербурзі (з 30 грудня 1913 р. по 5 січня 1914-го р.) в кількості 200-х представників і була підписана псевдонімом "Учитель". Інша публікація мала назву "Памяти нашего знаменитого земляка К.Д.Ушинского / по П.Орелкину, В.Ладыженскому, Е.Ермиловой й Чехову" / 1914, №21/. Її закінчення було опубліковано в наступному, 22-ому номері від 30 травня під криптонімом "Е.Г."

Цей же утаємничений автор висвітлив публічне зібрання в Петрограді (саме з того року місто на Неві почало носити вже таку назву) 21 грудня 1914 року, вмістивши під тією ж назвою "Памяти нашего знаменитого земляка К.Д.Ушинского" матеріал в "Черниговской земской неделе" / 1915, №3, 16 січня/. До речі, він вказав, що на цьому зібранні була присутня дочка педагога. Напевне, "Е.Г." був тоді в Петрограді на вшануванні пам'яті К.Д.Ушинського.

Щоб встановити ім'я цього чернігівського дописувача, варто вказати на його добру обізнаність з літературою того часу, яка стосувалася К.Д.Ушинського. Названі ним П.Орелкін та В.Ладиженський відомі по їх виступу 21 грудня 1900 р. перед вчителями пензенських початкових міських училищ із нагоди 30-ої річниці від дня смерті К.Д.Ушинського. Наступного року ці їхні промови були видані в Москві в книжці "Константин Дмитриевич Ушинский и "Родное слово". А М.В. Чехов (1865 – 1947) заявив про себе того часу на ниві народної освіти виступом "Памяти К.Д.Ушинского" на 2-ому Всеросійському з'їзді імені К.Д.Ушинського – виступом, який увійшов у видання "Матеріалів" цього зібрання. Не можемо не згадати його статтю "На могиле К.Д.Ушинского", надруковану ще до того часу в журналі "Для народного учителя" / М., 1910, №11, с.14-16/. То були спогади про свою поїздку до Києво-Видубицького монастиря, організацію проведення в Києві "Дня Ушинського". Це наштовхує на думку проведення такого "дня" педагога у Чернігові в пам'ять 140-ої річниці від дня смерті К.Д.Ушинського.

Ю.Р.Коцюбинський намагався допомогти автору цієї статті в дешифруванні псевдоніму "Учитель". 30 серпня 1972 р. він повідомляв: під цим схованим ім'ям виступали на Чернігівщині Іван Коновал (Воронківський), який вчителював, поки

не заборонив йому царський уряд, та Олексій Глібов (син Леоніда Глібова), який співробітничав у "Черниговской земской неделe".

Від себе додаю псевдонім "Учитель" мав ще Сергій Павлович Шелухін (за "Словником українських псевдонімів" О.І.Дея), який виступав у той час ще й під іншими, подібними псевдонімами – "Просвітянин", "Просвітянин С.". Чи це не брат Андрія Павловича Шелухіна, першого директора (завідувача) музею українських старожитностей ім. В.Тарновського з 1896 р. у Чернігові, котрий отримав цю посаду за рекомендацією М.М.Коцюбинського?

З'ясувати достеменно, хто ж насправді виступав у чернігівській пресі під криптонімом "Е.Г." та псевдонімом "Учитель", поки що не вдалося. Можливо, ці особи, які тепер вводяться в науковий обіг ушинськознавства, будуть дешифровані наступними дослідниками життя та діяльності українця за походженням та духом К.Д.Ушинського.

1. Чалый М. Материалы для биографии Константина Дмитриевича Ушинского// "Народная школа".- 1874.- №4.- С.45.
2. Автобиография Н.В.Гербея/ Под редакцией В.В.Каллаша. – М., 1915. – С.12.
3. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952. – С.57.
4. Там само.– С.248.
5. О педагогическом наследии К.Д.Ушинского. –Ярославль,1972. – С.148.
6. Там само.– С.147.
7. Там само.– С.148.
8. Терлецький В. Навколо рукопису "Слова о полку Ігоревім"// Сіверянський літопис.– 1996.– №4.– С.62.
9. Воїнов С. Обережно – "Слово о полку Ігоревім"!// Сіверянський літопис.– 1997.– №1-2.– С.25-26.
10. Яценко Борис. "Слово о полку Ігоревім" та його доба.-К., 2000. –С.10.
11. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952.-С.54.
12. Державний архів Вологодської області/ Російська Федерація. –Ф.32. Спр.63. Арк. І: Педагогические идеи К.Д.Ушинского и современность.– Ярославль.-1975.– С133.
13. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства.– Т.І.-Ч.2.– СПб.,1901.– С.577.
14. Воїнов С.Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського// Сіверянський літопис.– 1998.– №1.– С.47.
15. Исторический очерк Рубежевской земледельческо-исправительной колонии с 1876 по 1884 г. –К., 1884.– С.1.; Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001.– С.95.
16. ЦГИА СССР.– Ф. 1343, оп.30, д.4558, л.5: Новое об Ушинском.– Ярославль,1981. – С.100.
17. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор.- 2001.– С.39.
18. Ушинский К.Д. Собр. Соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952. – С.371.
19. Терлецький В.В. Місце запозичення – видання Миколи Гербея// Сумська старовина.- 1997.-№1-2.– Суми.– С.16.
20. Пушкінський дім, відділ рукописів.– Ф.274/ Архів М.І.Семевського/ Оп.І, №360. -Арк.2 зв.
21. Там само.
22. Так само.-Арк.7.
23. Иванов А.Н. К.Д.Ушинский. Гимназист. Студент. Профессор.– Ярославль, 1973.-С.7.
24. Л –ій Ал./ Лазаревський О.М./ Списки Черниговских дворян 1783 г.-Чернигов.-1890. – С.71.
25. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С.72.
26. Терлецький В. Костянтин Ушинський і Сумщина.– Суми:Собор, 1998.– С.35.
27. Сіверянський літопис.– 1995.– №1.– С.81.
28. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001.– С.95.
29. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах.– Т.3.– К., 2008. – С.261.
30. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. Составил Ив.Панаженко.К., 1889. –С.82.
31. Куліш П. Твори.-Т.І.-К.:Наукова думка,1994. – С.234.
32. Киевская старина.-1898.-№9. – С.64.
33. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства.– Т.І.-СПб.,1901.– С.39.

34. Терлецький В.В. Розіллясь по ріднім краю (П.Куліш у взаєминах із земляками).-Суми: "Мрія-1", 2006. – С.116.
35. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М. – Л., 1952. – С.11-12.
36. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах.– Т.3.– К., 2008. – С.265.
37. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки/ Санкт-Петербург/ .– Ф.804, од. зб./ 70 – Арк.І; Терлецький Віктор. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор. – 2001. – С.95.
38. Лист К.Д.Ушинського до В.В.Терлецького від 28 лютого 1977 р. // Архів автора статті: Терлецький Віктор. Костянтин Ушинський і Сумщина.– Суми: Собор, 1998. – С.68.
39. Лист Д.В.Поспеловського (Канада) до В.В.Терлецького від 10 серпня 200 р. // Архів автора статті: Терлецький Віктор. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С.135.
40. Учителские новости (Прага, Чехословакия). – 1985. – 31 октября. – С.8.; Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С56.
41. Струминский В.Я. Очерки жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского.-М., 1960.-337.
42. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах. – Т.3. – К., 2008. – С.706.
43. Новое об Ушинском. – Ярославль,1981. – С.100.
44. Терлецький В.В. Новые документы к родословной К.Д.Ушинского// 36. "Жизнь и наследие К.Д.Ушинского", Ярославль,1986. – С.68.
45. Драгоманов М.П. Літературно– публіцистичні праці.-Т.2.– К.,1970. – С.453.
46. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки/ Санкт-Петербург/ .– Ф.804, од. збер.-56.

В статье рассматриваются достижения автора в ушинковедении.

АРКАДІЙ КАЗКА: ПОЕТ ІЗ РОЗСТРІЛЯНОГО ПОКОЛІННЯ

У даній статті на основі епістолярію А. Казки та деяких архівних матеріалів відтворені основні віхи життя поета, якому судилося стати однією з перших жертв сталінського терору.

Ключові слова: біографічне дослідження, листування, сталінські репресії, поетична творчість, педагогічна діяльність.

У вересні цього року виповниться 120 років від дня народження Аркадія Казки – нашого земляка, поета, громадянина, люблячого сина своєї рідної землі. На жаль, ні за життя, ні по смерті він не зажив собі бодай не слави, а хоча б належного пошанування у себе на Батьківщині. Актуальним залишається докір, висловлений понад 60 років тому професором О. Оглоблиним, який писав у повоєнному Мюнхені: “Аркадій Казка... Чи багатьом відоме це ім’я, що звучить так казково! Коли запитуєш когось з наших літературознавців, відповідають: “Здається, це був письменник, мало відомий”¹.

Тоді це, може, було й не так прикро. Бо ж справді, чи багато можна було дізнатися із стислої довідки, яка побачила світ у 1928 р. і була чи не єдиною доступною інформацією про поета: А. Казка “народився року 1890, вересня 11/24, в містечку Седневі Бобровицького району на Чернігівщині. Батьки – селяни-козаки. А. Казка скінчив реальне училище в Чернігові р. 1910. Після того поступив до Київського Комерційного Інституту (1913). Революційні події стали на перешкоді, і інституту А. Казка не скінчив. З 1919 року почав вчителювати (на Катеринославщині, в Києві). Року 1925 переїхав до Одеси. Там вчителює й до цього часу в залізничній трудшколі. Друкуватися почав в “Літературно-Науковому Вісникові”. Перший друкований вірш – “Зорі”. На поч[атку] 1928 р. вступив до літературної організації селянських письменників “Плуг”². Не набагато повнішим виглядає й відповідне гасло в Українській літературній енциклопедії (УЛЕ). Правда, тут відзначено, що А. Казка дружив із П. Тичиною та В. Мисиком, указано, що він тяжів до традиційної манери письма, мав схильність до таких поетичних форм, як сонет, рондо, тріолет, а також зазначено й причину смерті – самогубство у в’язниці³.

На сьогодні маємо єдину збірку поета, хоча й добре видану. Її упорядник С. Тельнюк висвітлив у передмові головні віхи життя автора⁴. Побачила світ значна кількість публікацій про цю трагічну постать⁵, смерть якої відкрила “довгий список-мартиролог жертв сталінських репресій на Україні”⁶. Декілька років тому В. Шкварчук оприлюднив матеріали слідчої справи Одеського окружного відділу ДПУ, заведеної на А. Казку в 1929 р.⁷

Оскільки архів поета, який зберігався у його вдови, загинув у роки війни, то виняткового джерельного значення набувають листи А. Казки. До наших днів їх дійшло не так уже й багато – до В. Модзалевського та його дружини, П. Тичини та В. Мисика. Вони оприлюднені, правда, лише в журнальних варіантах⁸. Добірки епістолярію пройняті відчуттям тривоги, непевності, наближенням чогось страшного. Помножені на характерні для А. Казки вразливість й особливу емоційну

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

піднесеність, вони стали своєрідною прелюдією до трагедії 30-х років. Документи особового походження взагалі дають багато поживи для роздумів. І це не випадково. М. Коцюбинська підкреслила: “В історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх.

Справді, в умовах “нашої – не своєї землі” листи українських діячів, які збереглися (а, на щастя, збереглося чимало, більше, ніж можна було сподіватися), неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений, голос автора”⁹. Таке ж значення мають і листи А. Казки. Вони дають змогу принаймні у найважливіших моментах реконструювати його життя.

Аркадій Васильович Казка народився 11 вересня (за старим стилем) 1890 р. в містечку Седнів у багатодітній (три сини і чотири доньки) родині сільського шевця¹⁰. Його батька звали Василь Кіндратович, походив він з козацького роду, мати – Єфросинія Андріївна. Хрестив новонародженого священик місцевої Воскресенської церкви Стефан Дмитрович Григорович¹¹. У 90-х рр. XIX ст. у Седневі мешкало ще декілька Казок. Очевидно, у брата вищезазваного – Павла Кіндратовича та його дружини Тетяни Юхимівни – у грудні 1890 р. народилися близнята – Данило та Гнат¹². Родина майбутнього поета підтримувала зв'язки із сім'єю “побілетного солдата” Леонтія Трохимовича Казки. Коли його дружина Хіонія Матвіївна у червні 1891 р. народила сина Івана, то Василь Кіндратович з Єфросинією Андріївною стали хрещеними батьком і матір'ю хлопчика¹³. У листопаді 1892 р. вони ж виконали цей обряд і при хрещенні наступного сина цієї пари – Григорія¹⁴. Жила у містечку й родина козака Іллі Трохимовича Казки та його дружини Глиkerії Савівни¹⁵. Отже, юний Аркадій зростав в оточенні не тільки рідних, але й двоюрідних, можливо, троюрідних братів і сестер. Значний вплив на його формування справили батьки. “Василь Казка просто-таки кохався на співі, керував церковним хором”¹⁶. Про хор та його концерти у липні – серпні 1904 р. писали “Черниговские губернские ведомости”. Автор дописів відзначив “невтомного регента” В. К. Казку¹⁷. Його здібності до музики, хорового співу, слух і голос передалися сину. Поет любив батька. У одному з листів до В. Мисика він писав: “Зараз в моїй уяві повстала дорога для мене постать мого батька, який *ніколи нічим себе не схибив* і від цього його життя розтопилося в космосі, як чиста вранішня росина: кращого я ні собі, ні іншим не можу побажати”¹⁸. До матері поет зберіг ніжні почуття синівської любові, що знайшло своє відображення і в його поезії. У вірші “Лист”, вперше надрукованому у журналі “Нова громада” (1927, № 22), він з гіркою пишавою писав, очевидно, маючи на увазі й свою маму:

Мать шістдесят років й похилений тин
Мать трьох аж синів, та з них ні один
Не кликне на спокій до себе тебе.

Мати завжди поставала в уяві поета у звичному з дитинства оточенні: “Порічки, садок, нагідки – І дотик ласкавий твоєї руки”¹⁹ – це були реалії Седнева, з яким Аркадій Казка розпрощався підлітком, але ніколи не забував. Що найбільше приваблювало поета в рідному селі? Тут він набирався здоров'я фізичного і духовного, відчував близькість до природи, рідного народу: “Седнів мене заколиса: садами, парком, лугом, лісом (з грибами), курганами, хатами, дитинячими спогадами, людьми, що щиро, безпосередньо-щиро люблять мене, – повітрям, сонцем ласкавим, прекрасним зоряним небом (нема його у містах!), хвилями прозорими Снову, річними краєвидами, горувими, лісовими, польовими й луговими далечами... А ще ж: мама (дивна істота: любов її як еманція радіоелемента – ніколи не вгасає, не втрачається!!), сестри, рідня, знайомі – вбогі, чесні, прості й мудрі люди. А ще: сад старий, насаджений дідом і батьком, хата (трошки старіша за мене – але

зараз дуже стара і потребує ремонту!), квітки біля хати, хмари вгорі по-дитинячому ясні, або безбережний, безмежний незглибний блакит..."²⁰.

Батьки прагнули, щоб їхні діти навчалися, і Аркадія віддали до реальної школи у Чернігові. Так у його життя увійшло місто, яке він ставив на друге місце після Седнева в ієрархії своїх духовних цінностей. Переконливими у цьому контексті видаються рядки цитованого вище листа: "Чернігів теж не менше (чи й більш? – трошки менше) рідний"²¹. Тут з'явилися у А. Казки щирі друзі, поміж яких варто виокремити П. Тичину. Аналізуючи вплив культурно-мистецької та історичної спадщини Чернігова на формування останнього, сучасний історик наголосив: "Три-чотири роки перебування в одному з найдавніших політичних і культурних центрів України, серед архітектурно вишуканих чернігівських храмів і монастирів, відомих православних реліквій та святинь не могло не позначитися на його світогляді. Чернігівське довкілля було сталим тлом і чинником місцевої суспільної атмосфери. Краєзнавчий і пам'яткознавчий рух у місті тоді переживав піднесення"²². Ці ж спостереження цілком стосуються і А. Казки. Дружба між чернігівськими юнаками, котрі так палко прагнули до мистецтва, культури, поезії зав'язалася у роки навчання, про які пізніше А. Казка згадував з ностальгійним смутком: "А літературу я люблю, – зізнавався він у листі до В. Мисика, – ще з того часу, як 12-літніми хлопчиками Павлусь Тичина і я співробітничали в хлоп'ячому журналі в Чернігові в Тройці, коли інші хористи платили по 2 грудки сахару за число"²³. По закінченні школи А. Казка поступив до Київського комерційного інституту, але через нестатки не спромігся його закінчити. Він повернувся до Чернігова, підшукуював собі роботу, щоб допомагати рідним.

Початок Української революції А. Казка зустрів з натхненням. Він не мав схильності до політики, тому його, ймовірно, привабили нові і, як тоді мріялося, безмежні можливості для розвою мови, літератури, розквіту культури і духовного відродження українства. У Чернігові у 1917 – 1918 рр. зібрався гурт талановитих діячів саме такого плану. О. Оглоблин слушно писав: "Гарячі дні революції в тихому, півсонному, але культурному Чернігові. Казка кидається у вир українського громадсько-політичного й мистецького життя. Він працює в Чернігівському Земстві, бере активну участь в українських революційних і культурно-освітніх організаціях. Артист-аматор, він виступає в українських концертах та виставах, організованих "Просвітою". Маляр, він, за дорученням Чернігівського Комітету охорони пам'яток старовини, малює історично-мистецькі пам'ятники Чернігівщини. Він близько стояв до того рафінованого культурного українського оточення, яке об'єднувалося в Чернігові навколо Вадима Львовича Модзалевського, генеалога, історика й мистецтвознавця"²⁴. Місцева преса особливо відзначає талант А. Казки – співака, який яскраво проявився на концерті, складеному із творів М. Лисенка, що його підготувала Українська учнівська громада на початку грудня 1917 р.²⁵ У 1918 р. А. Казка одружився. Обряд вінчання відбувся 4 липня у Воскресенській церкві м. Чернігова, про що залишився відповідний запис у метричній книзі. Наречений позначений як "козак м. Седнева, православний, одружувався першим шлюбом, 27 років". Його судженою стала "донька почесного громадянина м. Стародуба Чернігівської губернії Ганна Павлівна Цитович, православна, перший шлюб, 27 років". "Поручителями" на церемонії були: Іван Ницай, Борис Пилипенко, Микола Пилипенко і Марко Загородько"²⁶.

Незважаючи на турботи, пов'язані з облаштуванням родинного гнізда, завантаженість громадськими справами, молодий український діяч був у цей період свого життя в стадії творчого піднесення. "За 1917 рік, особливо за осінь та за ту бурхливу зиму, – писав він В.Л. Модзалевському 11 серпня 1918 р., – назбиралась у мене якась величезна кількість поезій, так приблизно речей на 60, що складе томик у сотню сторінок. Між цього поезійного дріб'язку є дві речі трохи буйнішого розміру: одна з них поема "Риштування" [...], а друга – це сонетовий вінок "Аргонавти" чи "Вінок життя" – річ із 15 сонетів, яку я написав у червні сього року"²⁷. У 1918 р. поет здав до друку збірку своїх віршів під назвою "Перший Вінок" (13

сонетів, два десятки тріолетів, десятків два різних віршів, сонетовий вінок і поема). На жаль, мабуть, у зв'язку з бурхливими подіями того часу збірка так і не побачила світ²⁸. Це й була перша велика печаль поета – за життя він не потримав у руках жодної своєї збірки. Весь його епістолярій просякнутий тугою за цією мрією. У листі до П. Тичини від 10 листопада 1924 р. він писав: “Та ось я б хотів запитати (хоч це безнадійна річ!): якось ти восени казав: “Пришли матер’ял, може, удасться видати книжку”. Ось я й питаю, голубчику Павлусю: чи не можна б спробувати надіслати матеріал? Напиши про це”²⁹. За властивою поету делікатністю приховується біль, завданий несправедливістю долі.

У цілому подальший життєвий шлях А. Казки оповитий таємницею. І справа не тільки в тому, що, на жаль, і сьогодні належним чином не вивчена та поцінована його творча спадщина, надто мало збереглося й достовірної біографічної інформації. Не останню роль тут зіграли його невільні мандри Україною. Здається, не так самі безконечні переїзди йому дошкуляли, бо він любив мандрувати (“Люблю я і любив завжди дорогу. Нею / Ладен, здається, йти навпроти сонця вічно”)³⁰, як причини, що їх зумовлювали: постійна турбота про шматок хліба для себе та своєї родини. У подружжя піростало двоє синів. “Казка мріяв перебраться до Києва, як це зробили інші чернігівці: В. Модзалевський, М. Жук, Ю. Меженко, – підкреслює В. Міяковський, – мріяв про університет, про якусь культурну роботу біля Модзалевського. Це був би рушійний момент в його біографії. Цього не сталося, життя пішло зигзагами і він пройшов життя непізнаний ніким”³¹.

Єдиним місцем, де А. Казка зміг знайти собі роботу, стала на перших порах сільська школа. Після того, як у 1919 р. не здійснилася його заповітна мрія закріпитися у Києві, він поїхав на Катеринославщину, щоб стати учителем російської мови і літератури у семирічці с. Підгородне. Серед його учнів був хлопчик із сусіднього села Новопавлівки – Василь Мисик³². Між молодим учителем і здібним школярем зав'язалася дружба, яка тривала, доки жив А. Казка. Остання його листівка до В. Мисика датована 16 серпня 1929 р.³³ – тобто написана менше ніж за місяць до арешту.

Роки по закінченні громадянської війни, звичайно, були не найкращим часом для розквіту педагогічних талантів, але у скромній сільській школі А. Казка показав себе справжнім учителем. О. Шугай зібрав свідчення його учнів, яких вдалося розшукати у 80-х рр. ХХ ст. Вони підтвердили висновок, до якого дійшов дослідник, проте все-таки сам А. Казка волів би бути поетом, тим-то не зовсім правий Г. Костюк, який так окреслив його вибір: “Поет, що не витримав великого злону, зійшов з гори Гелікон [у грецькій міфології: гора, де жили музи. – Т. Д.] і віддав себе цілковито народові – пішов учителювати. На цьому шляху доброго і вічного його застав терор і він, як і тисячі інших чесних і талановитих, зник безслідно”³⁴. Відмовлятися від поезії А. Казка не міг і не хотів. Наступним кроком у його прагненні перебраться до центру культурного життя стало учителювання у селах поблизу Києва. Воно припало на 1922 – 1925 рр. Трохи підробляв він і викладанням українознавства у Межигірському художньо-керамічному технікумі. Незважаючи на близькість до великого міста, А. Казку вразила бездуховність селян, відсутність у них інтересу до освіти та культури. Він пристрасно прагнув змінити ситуацію за допомогою мистецтва.

Ці наміри знайшли своє відображення у написаному 1925 р. дописі “Межигірсько-Петрівський хор”. На тексті є сліди редакторських правок, очевидно, його готували до друку, але чи був надрукований допис, встановити не вдалося. Отже, у невеликому за обсягом нарисі А. Казка повідомляє, що восени 1922 р. приїхав працювати до Межигірського дитячого будинку, потім став учителювати у с. Нові Петрівці. Оскільки вчитель одержав у своє користування “прекрасний рояль”, то вирішив із мешканців сіл Старі та Нові Петрівці, Валки створити хор заради “єднання цілком розпорошеного і цілком байдужого до справи освіти населення, що вразило мене своїм дикунством, не дивлячись на таку близькість до Києва”. Маючи досвід у цій справі, А. Казка не сумнівався, що доб'ється свого, бо

у Межигірському дитячому будинку йому пощастило заснувати хор із вихованців і студентів, який дав 5 “прилюдних безплатних концертів”³⁵. Проте зібрати хор із дорослих селян виявилось не такою вже й простою справою, автор наводить цікаву подробицю, яка прекрасно ілюструє пануючі в селянському середовищі настрої: як тільки диригент вимагав, щоб кожен староста склав список виконавців тієї чи іншої партії – “хор щезав: “Мовляв, у комуни записують”³⁶. Цей епізод, зафіксований безстороннім спостерігачем, переконливо показує ставлення селян до політики радянської влади і її спроб аграрних реформ. Прикро, що від цього потерпав ні в чому не повинний ентузіаст хорового співу. Судячи з листів, налагодити відносини з селянами вчителю так і не пощастило. У листі до П. Тичини від 4 серпня 1925 р. він писав: “Силкувався я видертись із вельми бандитських Нових-Петрівців – але у Києві, не дивлячись на укр[аїніза]цію, учителі так міцно учепились одне за одного (хоч і калічі там повно!) – що ніяк я не можу втиснутись до їхнього гурту. [...] Хотілося пожити у ліпших умовах, при київських бібліотеках попрацювати, коло культурного огнища погріти добре вже закацюбний розум – аж ні, доведеться, мабуть, зариватись хоч у Нов[их]-Петрівцях, хоч у іншому селі”³⁷. Крім цих цілком зрозумілих бажань, А. Казка у листах до П. Тичини торкається й інших причин, що зумовлювали шукати іншого місця. Так, він відверто змальовує своє матеріальне становище: “Бач, нам погано почали виплачувать утримання: уже два місяці, як я не одержую утримання (дружина теж). Угроз у довги. А до всього оце сповістили про скорочення в Межигірському [технікумі] українства. Це мінус 4 червінці у моєму бюджеті щомісяця. Боргів на 80 карб[ованців]. [...] А тут мама пише: дай поміч – голодна, невдягнена, напівхвора, немічна”³⁸. Листи до В. Мисику, як справедливо зауважує С. Крижанівський, сповнені учительських порад, це настанови метра і вчителя³⁹, а от у листах до друга А. Казка відверто пише про свої страждання і болі.

Несподівано він отримав привабливу пропозицію. Наркомат освіти доручив одному з профспілкових діячів Ілліну українізувати 77 залізничну трудову школу в Одесі. Серед безробітних учителів-українців, які отримали запрошення, опинився і А. Казка⁴⁰. Проте, як швидко виявилось, черговий переїзд не привів до вирішення наболілих питань життя і творчості. Знову ті ж самі проблеми обсіли: важка робота, яка не приносила морального задоволення, недуга, злидні: “Топлюсь, братику, серед зошитів укромови, а помилок – як у Сірка бліх... От я, брат, і трушусь – а вони дотинають, а вони дотинають”. Одних учнівських зошитів для перевірки припадало на тиждень 120. Різко погіршився стан здоров'я: розпочався туберкульозний процес у легенях. Знову давалися взнаки злидні: вимушена купівля в кредит пальта підірвала сімейний бюджет, змусила економити на харчах⁴¹.

Далеко не все подобалося А. Казці й в громадсько-культурному та морально-духовному житті країни. Очевидно, поет повністю довіряв своєму адресатові – В. Мисіку, бо писав відверто про такі речі, що про них тоді воліли мовчати. Здавалося, всі радянські письменники горою стояли за індустріалізацію та урбанізацію (терміну тоді такого, принаймні масово, не вживали, але стільки твердили про переваги соціалістичного міста), а Казка писав: “Здається, за один день такого сонячного існування я сміливо б віддав і смердючі автомобілі, і прудкі – що більше униз літають – аероплани, і заковані в граніт, залізо і бетон міста з їхньою – будь вона проклята!!! – електрикою і з отими коробками-домами, набитими паскудними пиховитими вошами, що ссуть одна в одній сили і кров і прикривають це ріжними святими словами”⁴². Варто наголосити, що такі жорсткі і навіть образливі слова сказані про “перлину” біля Чорного моря – Одесу, принаймні, саме там мешкав А. Казка у 1928 р. Звичайно, є в нього і позитивні враження, пов'язані з новим місцем роботи, але, здається, що принади великого й своєрідного міста залишили поета байдужим. “Гарно” почував він себе тільки у Седневі та на Чернігівщині взагалі, бо там – “суцільне життя! Скільки там сили чуття! Яка одноцільність існування!”⁴³. Він не міг не помічати загрозливих ознак катастрофи, яка насувалася на суспільство, деградації у морально-етичній сфері: “Найбільше-

бо ненавидів, ненавиджу і ненавидітиму отой дух покори, отой новий дух фарисейства, до якого так старанно підганяють сучасну письменницьку молодь, – як колись солдатів до муштри”, – писав він любимому учневі⁴⁴. Справді, справедливе й глибоке спостереження, тільки воно стосується всієї радянської молоді – міне зовсім небагато часу, і покірні владі, ідейно “вимуштрувані”, бездушні й безжальні активісти, в основному молодь і люди середнього віку, – розпочнуть тріумфальний похід по напівмертвих від голоду, страху, відчаю українських селах, витягаючи з рук дитини останню картоплину.

Листи до В. Мисика справляють сильне враження на кожного, не байдужого до української історії та літератури. Вони вносять суттєві корективи до традиційного образу поета – мрійливого і ніжного лірика, якому чужі громадянські мотиви. Мабуть, часи були настільки важкі, що не сила було мовчати.

Обставини арешту і смерті А. Казки знайшли своє відображення в документах СБУ, вони вилучені з того джерела, “що вважалося навік утаємниченим”⁴⁵. Уперше протоколи допитів поета побачили світ у дослідженні В. Пристайка та Ю. Шаповала⁴⁶, потім матеріали слідчої справи оприлюднив В. Шкварчук.

Якоїсь конкретної причини для арешту, звичайно, не існувало. Була в Одесі купка української інтелігенції (до неї, крім А. Казки, належав і відомий художник, який багато років прожив у Чернігові, – М. Жук). Спілкуючись між собою, її представники відверто говорили, що “вчителям платять мідер, в українізації суспільства багато липи, проводиться вона вкрай казенно, передусім для українізованих, справжніх українців у радянський апарат майже не пускають, література, мистецтво, музика і взагалі вся національна українська культура затиснута цензурою, нещасних селян грабують і душать податковим пресом, стати на захист своїх прав вони бояться, література про село бреше, українська сировина вивозиться за межі республіки, індустріалізація всіх робить старцями”⁴⁷. Такі розмови у другій половині 20-х рр., як засвідчує у своїх знаменитих “Щоденниках” С. Єфремов, були поширеним і навіть природним явищем. Радянська влада справді всім залила сала за шкуру: “Усі чекають переміні”, – занотував академік 29 березня 1928 р.⁴⁸ І дочекалися – масових арештів у справі сфабрикованого контрреволюційного центру – Спілки визволення України (СВУ). Певну рису під питанням щодо реального існування організації підвела поява ґрунтового дослідження “Політична історія України. ХХ століття”. Один з його авторів відзначив, що “СВУ” створили “у кабінетах слідчих”, “насправді наукову і творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема, за участь у діяльності політичних партій, які утворили Центральну Раду. Судили також за відмінний від офіційного спосіб мислення”⁴⁹. Останнє з положень, на нашу думку, повністю пояснює і причини арешту А. Казки. Він не був, звичайно, ворогом радянської влади, але був українцем, митцем, який прагнув зберегти свою духовну свободу, право на творчість, людську гідність.

Поета-вчителя заарештували 9 вересня 1929 р. Він написав за наказом слідчого чимало показань, але вся ця інформація на статтю 54-11 КК УСРР (участь у контрреволюційній організації, підготовка контрреволюційних злочинів) ніяк не тягла. Згідно з даними В. Шкварчука, останній допит відбувся 21 жовтня, а вже 23 числа цього ж місяця А. Казку “знаходять на камерних нарах – лежить горілиць, на шії – широкий пруг від задушення. Висновок судмедексперта: в’язень повисівся на рушнику”⁵⁰.

Посмертної реабілітації поет дочекався через 68 років. 27 листопада 1997 р. Чернігівська обласна прокуратура скасувала постанову одеських чекістів. Питання щодо відкриття справи про доведення до самогубства (а можливо, й вбивства) взагалі не виникало⁵¹.

Безперечно, що А. Казка був талановитим поетом, чудовим педагогом, здібним музикантом. Колосальний творчий потенціал цієї здібної людини не міг бути повністю реалізованим за радянських умов.

Хотілося, щоб в Україні, а у рідному краї обов’язково, його творчість у школах та інших навчальних закладах вивчали поглибленіше та осмисленіше, а у селищі

Седневі пам'ять поета, пристрасно закоханого у старовинне містечко, вшанували бодай скромним пам'ятним знаком.

1. Проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Аркадій Казка (Сторінка з історії новітньої української літератури) // Рідне слово: Місячник літератури, мистецтва і науки. – Мюнхен, 1946. – Ч. 12. – С. 66.
2. Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917 – 1927). – [Б. м.]: ДВУ, 1928. – Т. 1: Біобібліографічний. – С. 200.
3. Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 372.
4. Казка А.В. Васильки: поезії / Упоряд. та передм. С. Тельнюка. – К., 1989. – 264 с.
5. Шугай О. Крапля сонця у морі блакиту (Есе про двох поетів) // Дніпро. – 1990. – № 12. – С. 78 – 131; Крижанівський С. Зажиттєві злигодні і посмертні поневір'я поета Аркадія Казки // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 16 – 20; Його ж. Постскрипум // Там само. – 1996. – № 6. – С. 103; Єрмоленко О. Зламалась ніжна квітка: До 70-річчя Аркадія Казки // Просвіта. – 1999. – 26 лист.; Міяковський В. Біля джерел неоклясики / Передм., прим. Г. Кураса, Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5-6. – С. 65 – 68.
6. “Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки: Кол. монографія / За ред. В. А. Смолія. – К., 2003. – С. 201.
7. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окривдділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 // Сіверщина. – 2004. – 16 січ. – С. 9 – 10; Його ж. Непокора Аркадія Казки. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окривдділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 // Літературна Україна. – 2004. – 3 черв. – С. 7.
8. Див. додаток до проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Назв. праця; Казка А. Листи. / Вступ. ст. “Мій друг Аркадій Казка...” О. Губаря; підготовка тексту та комент. І. Блюдо, О. Губаря // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 44 – 49; Віч-на-віч з Казкою: Листи Аркадія Казки до Василя Мисика / Упор. А. Перерви // Березіль. – 2005. – № 5 – С. 149 – 162; № 6. – С. 182 – 191; № 7-8. – С. 180 – 191; № 9. – С. 176 – 184; № 10. – С. 188 – 191; № 11. – С. 184 – 191; № 12. – С. 185 – 187; 2006. – № 1. – С. 183 – 191; № 2. – С. 183 – 190; № 3-4. – С. 179 – 188; № 5. – С. 185 – 191.
9. Коцюбинська М. “Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С. 11.
10. Тельнюк С. Залюблений у нове життя: Передмова // Казка А. Васильки. – К., 1989. – С. 8 – 9.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 531. – Арк. 147 зв – 148.
12. Там само. – Арк. 118 зв – 119.
13. Там само. – Спр. 965. – Арк. 573 зв – 574.
14. Там само. – Спр. 967. – Арк. 556 зв. – 557.
15. Там само. – Спр. 531. – Арк. 78 зв.
16. Тельнюк С. Назв. праця. – С. 8.
17. Курданов А. Новий літопис Седнева // Містечко над Сномом: Збірник ст. і матеріалів. – Ніжин, 2007. – С. 265 – 266.
18. Цит. за: Шугай О. Назв. праця. – С. 97.
19. Казка А.В. Васильки. – С. 124 – 125.
20. Віч-на-віч з Казкою // Березіль. – 2006. – № 2. – С. 185.
21. Там само.
22. Кот С. Павло Тичина і культурна спадщина України // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2008. – № 1. – С. 85.
23. Віч-на-віч з Казкою... // Березіль. – 2006. – № 5. – С. 188.
24. Проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Назв. праця. – С. 67.
25. Черниговский край. – 1917. – 7 декабря. – С. 4.
26. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 85 зв – 86.
27. Цит. за: проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Назв. праця. – С. 68.
28. Там само.
29. Казка А. Листи // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 45.
30. Казка А. Васильки. – С. 111.
31. Міяковський В. Назв. праця. – С. 67.
32. Шугай О. Назв. праця. – С. 79 – 80.
33. Віч-на-віч з Казкою... // Березіль. – 2006. – № 5. – С. 191.
34. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 321 – 322.
35. Інститут рукопису Національної Бібліотеки України імені В. Вернадського. – Ф. 50, № 1753. – Арк. 1, 2.
36. Там само. – Арк. 5.
37. Казка А. Листи // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 47.

38. Там само. – С. 45.
39. Крижанівський С. Зажиттєві злигодні... – № 2-3. – С. 75.
40. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. – С. 9.
41. Казка А. Листи // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 48.
42. Віч-на-віч з Казкою... // Березіль. – 2006. – № 3-4. – С. 187.
43. Там само.
44. Там само. – С. 185.
45. Крижанівський С. Постскрипtum. – С. 103.
46. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”: невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 200 – 201.
47. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. – С. 9.
48. Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 604.
49. Політична історія України. XX століття. У шести томах / Ред. кол. І. Ф. Курас та ін. – К., 2003. – Т.3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / Керівн. тому С. В. Кульчицький. – С.207 – 208.
50. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. – С. 10.
51. Там само.

В данной статье на базе эпистолярия А. Казки и некоторых архивных материалов воссозданы главные вехи жизни поэта, которому выпала незавидная участь стать одной из первых жертв сталинского террора.

Ключевые слова: биографическое исследование, переписка, сталинские репрессии, поэтическое творчество, педагогическая деятельность.

The article, based on A. Kazka's correspondence and any files, reproduces the main periods of life of the poet, what fell to one's lot to become of the first sacrifice of Stalin's terror.

Key words: biographical research, correspondence, Stalin's repression, poetic creation, pedagogic work.

